

«TÜRK UL-ACEM» LERİN ESERİ SAMARRADA CAVSAK
UL-HAKAN'IN DIVAR RESİMLERİ

Emel ESİN

I — «Türk ul-'acem»ler ve Samarra

Abbasîlerden Al-Ma'mûn (M. 813-833) Hilâfetin kuzey-doğu eyâletleri Horasan ve Çayardında (Mâ-verâ-un-nehr'in türkçesi)¹ bulunan Türk beylerini² İslâmiyete kazanmak ve onlar eli ile Orta Asyayı idâre etmek istiyordu³. Al-Ma'mûn'un halefi olan Al-Mu'tasim (M. 833-842) ise Türklerin kabiliyetlerini bilhassa takdîr ederdi ve maiyetini teşkil etmek üzere binlerce Türk kölesi satın almıştı. Abbâsî târihcisi Al-Ya'kûbî⁴, kendisine Ca'fer ul-Kuşşakî'nin şöyle dediğini anlatır : «Al-Ma'mûn (M. 813-833) daha yaşarken bile, Al-Mu'tasim beni Semerkande, (Sâmânilerden) Nûh b. Asad'a yolladı ve Türk köleleri aldirtti. Her yıl ona (Türk köleleri) getirirdim. Al-Ma'mûn daha henüz hayatta iken bile (Al-Mu'tasim) üç binden fazla (Türk kölesi) satın almıştı. Kendisi (Al-Mu'tasim) halife olunca, Türk köleleri getirmeğe, hattâ Bağdadda başkalarının elinde bulunanları da satın almağa devâm etti.»

Böylece Al-Mu'tasimın Türkleri *Kitâb-ul Ağani'*ye⁵ göre yirmibin ve Yâkût'a⁶ nazaren yetmişbin sayısına yükseldi. Sırmalı *dîbâc* (dîbâ kumaşı)

1. Mahmûd Kâşgarî, *Al-divân u-lugât it-Türk* (Ankara 1949), ad indeksi.
2. Al-İstâhrî, *Al-mamâlik va al-masâlik* (Hîni bask. Kahire 1961) s. 164, Hilâfet hizmetine giren Mâ-verâ-un-nehr ilinden Türk beyleri için şöyle der: «Türklerin en faal ve asilleri Hilâfete kazanıldı. Meselâ Al-Afşîn (bk. not 18) ve Ustrûşâneli Al-Sâc sülâlesi; Semerkand İhşîdi (bk. not 9); Marzubân al-Türgişî (metinde adı yanlış yazılmış); Sogdlu 'Ucaif İbn 'Anbasah; Buharhudât sülâlesi ve başkaları.
3. Al-Balâzurî, *Al-kitâb u-futûh al-buldân* (Kahire 1959), s. 420.
4. Al-Ya'kûbî, *Kitâb ul-buldân* (Leiden 1892), s. 255-256.
5. E. Herzfeld, *Die Ausgrabungen von Samarra*, cild VI (Hamburg 1848), s. 89.
6. Yâkût, *Muc'am al-buldân*, «Sâmarrâ».

hil'atlar, «çifte» altın kuşaklar, «çifte tâclar», gerdanlıklar giymiş, güzel görünüşlü ve yiğit asker olan bu Türkler Al-Mu'taşımın etrafında «güneşler gibi» parıldarlardı⁷. Al-Balâzurî⁸ bu Türk kölelerinin vatanlarının Sogd, Ustrûşane veya Taşkend olduğunu söyler. Sogd⁹ M. 609-18 etrafında Batı Türkleri tarafından alınıp M. IX. yüzyılda kısmen türkleşmiş bir ülke idi. Sogd İhşidleri de aslen Türk veya türkleşmiş bir sülâle idiler. Sogdda pek zengin heykel ve divar resmi sanatı muhîtlere vardı ve bunlar ekseriyet ile Türk veya türkleşmiş beylerin saraylarında bulunuyordu. Soğd İhşidlerinin sarayı sanılan ve M. VI.-VII. yüzyıllardan tahmîn edilen Afrasîâbın yanında, diğer başlıca sanat merkezleri şunlardı: M. VII.-VIII. yüzyıllarda Türk (Halaç) soyundan bir sülâlenin idâresindeki Penc veya Pencikeş¹⁰ (bugünkü

adı Pencikent); M. VII. VIII. yüzyıllarda Türk veya türkleşmiş Buğârğudâtların sarayı olup, Gök-Türk harfleri ile bir yazı ile birlikde divar resimleri ve heykellerin bulunduğu Farahşî (şimdiki adı Varaşşah)¹¹. Soğdda başka Türk sanat merkezleri de mevcûddu¹².

Fergâne¹³ de M. 649 etrafından beri Türk beyleri idâresinde idi. Fergânede, M. VII.-IX. yüzyıllar arasında, Türk hükümdarlarının «ordu»su (sarayı) Kasan(bugünkü Mug-tepe) dünyanın meşhûr âbidelerinden biri sayılırdı ve burada da divar resimleri vardı. Fergânede M. VII.-VIII. yüzyıllardan Kubâ'¹⁴daki Buddhist ma'bedi heykellerinin uslûbu, hükümdâr tas-

7. Al-Mas'ûdî *Murûc al-zahab*, (Kahire 1958), cild IV, s. 53-55, 59-60, 248.
8. Yuk. not 3'deki kaynak.
9. Arab kaynaklarında Sogd İhşidleri Türk sayılır: bk. not 2. Çin kaynaklarında *Yüeh-chih* asıllıdır.: E. Chavannes *Documents sur les Tou-k'üe (Turcs) Occidentaux et Notes additionnelles* (Paris 1903), s. 164 (n), fakat adları türkçedir: *ibid.*, s. 136, 164 (n); 20 (n), 294, 393. Batı Türk kaganı «T'ung» Yabgu, M. 605-616 arası, Sogdu aldı ve Sogd İhşidi kaganın kızı ile evlendi: *ibid.*, s. 57, 133. Semerkandın şimalinde, efsânevi Türk kaganı Afrasîâb'ın (bk. Kâşgarî, «Afrâsîâb», «Alp-er-tunga») adını taşıyan harâbelerde İhşidlerin sarayı sanılan M. VI-VII. yüzyıl harâbelerinde divar resimlerinde bir gelin alayı gözüktür (G.A. Pugaçenkova, *Samarkand-Buhara*, Moskova 1928, s. 20) ve bir de Türk elçileri grubu vardır (bu resim henüz neşir olmamış). Sâmnî devrinde Sogdda Türkler pek çokdu ve ordu Türk beyleri ve kölelerinden müteşekkildi: İbn Havkâl, *La configuration de la terre* (Paris 1965), c. II, s. 453.
10. A.I. Smirnova, *Katalog monet s gorodisça Pencikent* (Moskova 1963), s. 33, 16-17. Tabarî'ye dayanarak Penc beyi Divâstîç'in Halaç olduğunu hükümdar hatırlatır. Ayrıca bu beyin ve M. VII-VIII. yüzyıllarda Penc'de hükümdar olan diğer iki bey ve iki hatunun tamgalarının «Halaç ordu» yazılı Türk sikkeleri tamgası ile eş olduğunu tesbît eder. A. Belenitskiy, «Vopros ideologii i kul'tov Sogda po materyalam Pyancikentskiy ħramov», *Jivopis drevnego Pyancikenta* (Moskova 1954), s. 81, lev. XX, XXI müşâsebeti ile şuna dikkati çeker: Bu resimlerdeki sahne Sogd tarzında, vücûdu köpeklere yedirtip kemikleri toplamak değildir. Türk usûlunda bir «yuğ» (matem) sahnesidir (bk. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul 1937-4, index, yuğ) ve Tabarî tarafından anlatılan, M. 728 ve M. 739'da bir Türk beyi ve hakamının «yuğ» i ile aynıdır. Uzun saçlı ve matrûş olmakla kısa saçlı ve sakallı İranlılardan ayrılan Türkler (bk. aşağı, not 75) Türk usûlünde kulak ve yüzlerini bıçaklamaktadırlar ve «yıpır» (çırağ) yakmışlar. Ölü, içinde bulunduğu kubbeli araba ile, her halde yakılacaktır. Batı Türklerinde Mecûsîlik, ateş ibâdeti ve ölümlerin yakılması âdeti için bk. R. Şeşen, *Al-Câhiz, Türklerin faziletleri* (Ankara 1967), s. 32-34., şu kaynakları vermektedir: Mas'ûdî, *'Acâ'ib üd-dünyâ* (Bursa, Hüseyin Çelebi Kütübh. no 746), varak 63b ve Köprülü Kütübh., yazma 1623 (M. XII. yüzyıl eseri), varak 209b, 210b.

- Muganlamına türkçe Mogoç denirdi: F.W.K. Müller, «Uigurica» I, APAW (Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wiss.), 1908, s. 6. Pencikent'de bulunmuş eski resimlerde Mongoloid çehreler ve Türk kıyâfetleri: G. Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia* (Leiden-Köln 1970) res. 16.
11. Buhara sınırları ve Varaşşah sarayı Kara Çurin Türk Bayağı adlı ve başkenti Taraz olan bir Türk hakanının oğlunun kurduğu sülâlenin ikinci hükümdârı tarafından binâ edilmişdi. H. 166/M. 782'de bu sarayda Buharaya hâkim olan Buğârğudât sülâlesi oturuyordu. Bu sülâle de Çin kaynaklarında Yüeh-chih asıllı ve erken Arab müelliflerince Türk idi ve Türk adları da vardı: Chavannes, *Documents*, s. 138, 294 ve Orkun, *Eski Türk yazıtları ad indeksi*, «Ogul Tarkan», «Buqaraq». Varaşşah divar resimlerinin birinde bir Gök-Türk yazısı görüldü. A.N. Bernştam «Drevneturskiy dokument iz Sogda», *Epigrafika Vostoke V* (Moskova 1951), s. 25. Müellif bazı Varaşşah divar resimlerini Uygur eserlerine benzetir: A.N. Bernştam, «Trudi Semireçenskoy Ekspeditsii Çuskaya dolina», *MIA Mater. i issled. po Arheologii SSSR* 14, s. 135. Mongoloid şimâh Varaşşah tasvirleri. V.A. Şişkin, *Varaşşah* (Moskova 1963), lev. XIV. Türkçe yazı: *ibid.*, lev. VI, s. 155, (not 19). Batı Türk tarzında (aşağ. not 117) resimleri: *ibid.*, lev. I, VII. Uygur tarzında resimler (bk. not 118): *ibid.*, lev. XIV, XV.
12. Yuk. not 2, aşağı, not 13 (Rivdâd).
13. Chavannes, *Documents*, index, «Ferghane», «Arslan Tarkhan» ve W. Barthold, «Farghâne», *Encycl. of Islam* (Leiden 1913). Fergâne Karluk ili idi: Mas'ûdî, *Murûc*, cild. I, s. 132. Kasan: A.N. Bernştam, «İstoriĳo-arheologičeskie oçerki tsentral'nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya», *MIA* 26 (Moskova 1952), s. 233-244. Kuba (Kuva): G.A. Pugaçenkova — M.I. Rempel', *İstoriya isskussiv Uzbekistana* (Moskova 1965), s. 244. Kasanda bulunan Gök-Türk yazısı ile mektub: Bernştam, «Drevneturskiy dokument», Fergane İhşidlerinin Sogdda sarayı Rivdâd: İbn Havkâl, *Kitâb u-şurat ul-arz La configuration de la terre* (Kraemers-Wiet terc. Paris 1964) index. Talu Barzu harâbelerinin son devri Fergane İhşidlerinin sarayı Rivdâd'dır; G.V. Grigoriev, «Talu Barzu», *Trudi Otdela Vostoka Gos. Ermitaja II* (Leningrad 1940). Sonradan Fergâne İhşidleri ahfâdından biri Mısırdaki sülâle kurdu (M. 937-969): İbn Hallikân, *Vafayât al-Ayân*, Abû Bakr, Yel-tigin b. Fvran b. Fvri b. Hakan bahsi.
14. Yuk. not 13.

vîrinde kuzey Asya Türk sanatını hatırlatırdı. Buddhist ikonografide ise, Kubâ heykelleri Kâbulda Türk-şâhî devri¹⁵ (M. VIII-IX. yüzyıllar) bir ma'bed olan Hazâne'deki Hind tesiri taşıyan Tantrik eserlere benzerdi. Böylece Hindu sanatı tesirlerinin Türk-şâhî ve Karluk merkezleri üzerinden Uygurlara kadar vardığı ve Tantrik Buddhist Türk sanatını vücûda getirdiği anlaşılır. Fergâne'nin Müslümanlar tarafından alındığı M. IX. yüzyılda oradaki Türk sülâle de Farsca İhşîd lâkabını taşıyordu. Fergâne İhşîdlerinin Soğdda Rivdâd'da bir sarayları vardı. Fergâne İhşîdlerinin bir kolu Mısırda bir müddet hâkimiyet kurabildi¹⁶. (M. 939-969).

Taşkend¹⁷ M. 605'den beri Türk Tudunları idâresinde idi. Bunların bir Sarayı Taşkend yanında Ak-tepe idi. Arablar bir ara «Taşkend Türkler» inin ilini almış ve yine kaybetmişlerdi. M. IX. yüzyılda Karluklar ile meskûn bulunan Taşkendi en nihâyet Sâmânî Nuh b. Asad ilhâk edebildi. M. X. yüzyılda Taşkend pek gelişmiş mamûr, bir ildi.

Uşrusâne, asgarî M. VIII. yüzyıldan beri Farsca Afşîn lâkabını taşıyan fakat Türk beylerinden Kara-bugra soyundan bir sülâlenin idâresinde bulunuyordu¹⁸. Bunlardan Haydar b. Kâvûs b. Çara-çara b. Çara-bugra'ya Samarra bânîleri arasında rastlayacağız.

15. E. Esin, «Butân i-Halaç», *Türkiyat Dergisi*, Malazgirt sayısı (1972).

16. Yuk. not 13.

17. Taşkendde M. 605'den beri Türk Tudunları ve bunların 751'de Talas muhârebesine sebebiyet vermesi; Talas muhârebesinde Karlukların taraf değiştirmesi ile Çinin bin yıl için Türkistandan tardı; Chavannes, *Documents*, s. III, 141, 142. Ak-tepe; G.A. Pugaçenkova — L.I. Rempel, *Bidayuşçiesya pamyatniki arhitekturi Uzbekistana* (Taşkend 1954), s. 145-146. Taşkend Tudunları sikkeleri: Smirnova. Taşkend Arablara sonra yine Türklere geçti: Al-Balâzurî, s. 411. Taşkendde Karluklar yaşıyordu: Mas'ûdî, *Murûc*, cild I, s. 132.

18. Merhûm Prof. Zeki Velidi Togan Uşrusâne Afşîn'in Haydarın Türk aslı hakkında lütfen şu bilgiyi vermişdi. M. X. yüzyılda İstahrî (s. 161) ve Ibn Havkal (configuration s. 451) Afşîn Haydarın Türk olduğunu söylerler. Ecdâdının Türk adları; Tabarî, *Târîh ur-rusûl va-l mulûk* (Leiden 1890), c. II, s. 1609, 1613; c. III, s. 631. Çara (Çara) Bugra, Çara-Çara (Çara-Çara veya Çana-Çana, Çara-Çara) nın babasıdır ve Kâvûs'un büyük babasıdır. Kâvûs ise Afşîn Haydarın babasıdır. Muğaddasî, *Ahsan ut-takvim fi ma'rifat il-iklim*, (Leiden 1906), s. 274'e göre Yığankent Hara-Hara (f)' in şehridir ve orada kendisinin ribâf'ı (vihâra ?) ve türbesi durur. Hara-hara adı ise Ibn Mişkavayh'ın Süleymâniye Kütüb. Ayasofya 3117 deki nushası, varak 52'de yine geçer. Afşîn Haydarın tahta çıkıp, çift tâc, çift kuşak takınması. Mas'ûdî, *Murûc*, c. IV, s. 59-60. Aynı yıl olaylarında Afşîn Haydarın oğlu Hasanın evlenmesi: Afşîn'in sarayı, heykelleri, resimli kitapları ve ölümü; Tabarî, H. 225-226 olayları, c. III, s. 1301-1309. Afşîn Haydarın akrabâsından Mengçurî Ibn ul-Asîr, *Al-Kâmil* (Dimâşk

Türk kölelerini Bağdada yollayan Sâmânî Nuh b. Asad Oğuz ilinde de savaşa çıkmış ve muhtemelen oradan da esirler almışdı¹⁹.

Böylece Al-Mu'tasimin Türk esirleri arasında çoklukta Karluklar ve belki Oğuzlar da vardı²⁰. Karluklar Arablarca bilhassa beğenilirdi. Mas'ûdî M. IX. yüzyılda Karluklar için şöyle demekde idi. «Karluklar (Türklerin) en gösterişlileri, en uzun boyluları, en güzel yüzlüleridir ve onlar Fergâne ve Şaş şehirlerinde ve o şehirlerin etrâfında yaşarlar».

Ya'kûbî şunu tekrâr eder: «Al-Mu'tasimin kalabalık Türk maiyeti o devirde hep 'acem idiler.»²¹ (s. 255) M. IX. yüzyıl arabcasında «acem» gayr-ı müslim veya Müslüman kültürüne intibâk etmemiş kimselere denirdi. Arablaşmış, Müslüman medeniyetine intibâk etmiş kimselere Müvelled denirdi. Orta Asyalı Müslüman Türklerden İslâm medeniyetine alışkın; hattâ ona ışık tutan Fârâbî gibi ve M. IX. yüzyılda Bağdad'da yaşayan astrolog sülâlesi Amacur²² (Bayuncur) oğulları ve şâir Al-Sulî²³ gibi kimselerden «acem» lâkabı ile tefrîk edilen «*Türk ul-'acem*» ler Müslümanları kuşkulandıracak şekilde hareket ediyorlardı. Ya'kûbî ve diğerlerine²⁴ göre, şarab İslâmiyette yasak iken, bu Türkler «şarabî»lik edip (şarab yapıp?), sabaha kadar süren içki âlemlerine Halifeyi de davet ediyorlardı. Aşağıda görüleceği gibi, «*Türk ul-'acem*» lerin eseri Cavsak ul-Hâkânî'nin taht odası sütunları gizli şarab küpleri idi. Bağdad sokaklarında, halkı kenara sürmek için, «*Türk ul-'acem*» ler dört nala at koşdurarak, yayaların, ihtiyarların, çocukların ezilmesine sebep oluyorlardı. Türk ul-'acem'lerin Müslüman hanımlara karşı da ilgileri bir tehlike sayılıyordu. Hiddetlenen Bağdadlılar, geceleri, gizlice «*Türk ul-'acem*»leri dövdürtmeğe ve öldürtmeğe başladı. Al-Mu'tasım bunun üzerine «*Türk ul-'acem*» lerle birlikte Bağdad'dan ayrılıp yeni bir *Al-'asker*

H. 1357), c. V, s. 257. Afşî Haydarın kardeşi Fadl M. 820'de «Tokuzguz» Türklerini Uşrusâneye imdâdına çağırışmışdı, ancak bu «Tokuzguz» lar Uygurlar değil Oğuzlar olsa gerek: W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion* (London 1928), s. 211.

19. Al-Balâzurî, s. 417.

20. Mas'ûdî, c. I, s. 132.

21. Ya'kûbî, *Al-Buldân*, s. 255-268.

22. Brockelmann, suppl. V, cild I, s. 397 (bk. Amağur). Yine bk. Z.V. Togan, *Umûmî Türk Târîhine giriş* (Kahire 1946), s. 418 (not 64; Amacur=Bayuncur). Bunların ceddî Hilâfet merkezine Türk Hakanının elçisi olarak gelip orada yerleşen bir astronomdu.

23. Cürcanlı Sol Tiginin ahfâdından İbrâhim Ibn ul-'Abbâs b. Muhammed bin Sol Tigin al-Sölî arabca beytleri ile ün salmış bir şairdi (öl. H. 243/857).

24. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 255-268. Yine bakınız, Al-Suyûtî, *Târîh i-Hulafâ* (Dimâşk H. 1351), s. 222 (Türklerin içki âlemlerinin al-Mu'tasım'a tesiri). Şarabî: bk. aşağı not 53.

(ordu şehri) binâ etmeğe karar verdi ve bu şehir «Surra-man-râ» («Gören Sevinir» : Samarra) oldu. Şehrin inşasına H. 221/M. 836'da başlandı. Halife iş taksimi yaparken Bağdad'da olduğu gibi her millî grubun kendi mahallesini binâ etmesini emretti. Halifenin maiyetindeki emîrler de, her biri kendi hemşehrîlerinin yardımı ile, kendilerine «kasr»lar ve bu sarayların etrafında, vatandaşlarına mahalleler inşâ edeceklerdi, (ayrıca, muhtelif Yakın Doğu merkezlerinden malzeme ve bu malzemeyi kullanacak ustalar getirildi, fakat görüleceği gibi bu ustalar *Türk ül-'acem* yapılarına karıştırılmadı). Mas'ûdiye göre²⁵, ilk önce Türkler yerleştirildi. Sonra, onların etrafına, Orta Asya'daki iskân haritasına göre, Fergâneliler, Ustrûşaneliler, Horasanlılar ve diğerleri yer aldı. Ya'kûbînin tafsilâtı rivâyeti böyle bir durumu hatıra getirmemekdir.

Bu noktada Samarrada «Türk ül-'acem»lerin vücûda getirdiği âbidelerin katıksız Türk eseri olduğuna işaret etmek gerekir. Samarranın inşasından ancak elli yıl kadar sonra bu şehrin hikâyesini yazan Abbâsî vak'a nüvisi Ya'kûbî²⁶ mükerreren şu keyfiyeti ifâde eder : «*Türk ül-'acem*»lerin, emirleri altında buldukları ve ekserî kendilerinden olan Türk beyleri ve kendilerine komşu mahallede yerleşen ve kendileri gibi «acem» yanî gayri müslim olan Fergânelilerden ve Hazarlardan başka kimse ile görüşmelerine izin verilmiyordu. M. IX. yüzyılda Fergânenin artık Karluklara meskûn olduğunu kayd etmişdik²⁷. Hazarlar da Türk ırkından idi. Demek ki Hazarlar ve «acem» Fergâneliler ile *Türk ül-'acem*'ler esâsen ırk ve kültür bakımından hep eş idiler. *Türk ül-'acem*'lerin ne Müslümanlar, ne «Müvelled»ler ile, ne tâcîrlerle, ne ecnebîlerle, velhâsıl kimse ile görüşmek hakkı yoktu. *Sâri*'lerle (geniş caddeler) *derb*'lerde (dar sokaklarda) pazarlarda, «*Türk ül-'acem*»lerle konuşmak herkese yasakdı. «*Türk ül-'acem*»lerin «*Müvelled*»lerle evlenmeleri de yasaklandı. «*Türk ül-'acem*»lere kendi cinslerinden hanımlar verilirken bunları boşamaları veya bırakmaları da menedildi. Çocukları da aralarında evleneceklerdi. *Türk ül-'acem*lerin adları defterlere yazılı idi, onlara maaşlar tayîn edilmişdi ve hareketleri takib olunuyordu. Böylece, Ya'kûbî'nin «*Türk ül-'acem*»lerin eseri olarak saydığı âbideleri, yine onun şahâdetine göre, yüzde-yüz Türk yapısı addetmeliyiz.

Türk ül-'acem'lerin yaptığı âbideler arasında, duvar resimleriyle tanınan *Cavsak ul-Hakani*'den uzunca bahs etmeden evvel onların başka eser-

25. Mas'ûdi, *Murûc*, s. 54.

26. Yuk. not 24.

27. Yuk. not 13.

lerini ve Samarra'daki Türk müvelledlerin (arablaşmış Türklerin) yapılarını saymağa çalışacağız.

Bağdad'da taşkınlık eden «*Türk ül-'acem*»lerin başında Türk beyi Aşnas'ın²⁸ adı gelir. Chavannes'a²⁹ göre Aşnas adı, Çina (Çin telâffuzu ile A-shi-na) dan muharrefdir. Çina³⁰, bori yanî kurt anlamına, bir öngün olarak, Türk hakan soyunun adı idi. Eğer böyle ise Aşnas Türklerin en yüksek soyundan inmekde idi fakat esârete düşmüş bulunuyordu. Al-Mu'taşım Aşnası bir Bağdadlıdan satın almışdı³¹. Halifenin maiyetinde Aşnasın mevkii pek çabuk yükseldi. Aşnas H. 219-230'da / M. 834-844 Mısır vâlisi pâyesini hâizdi daha çok Hilâfet merkezinde bulunuyordu. H. 225/M. 39-840 da Aşnasın kızı Utrunchah ve Ustrûşanenin Türk neslinden Afşinî Haydar'ın³² oğlu Hasan mükellef bir düğün ile Halifenin Al-'Omarî sarayında evlendiler³³. Utrunchah (Turunc), güzelliği ile meşhurdu. Halife, düğün şerefine söylediği şiirde, altınlara bürünmüş gelini anlatmışdı. Enverî'nin³⁴ eseri *Düstûr-nâme*'de 'Abbâsî devrine itlâk ettiği, Oğuz beği Tümen Hanın kızı, güzelliği destan konusu olan Hatunun da adı Turunc idi. Afşinler ile sıhriyet de Aşnasın Çina soyundan olabileceğine işaret eder. Çünkü sınıf farkını kaldıran İslâmiyetdi. Daha önceki Türkler ve muhtemelen bu yeni Müslümanların gözünde soy meselesi henüz önemli idi. Ustrûşane Afşinlerine verilen mubalâğalı unvanlar bu bey soyuna put gibi tapıldığı hissini Müslümanlarda uyandırmakda idi³⁵. Halbuki Aşnasın kızının³⁶ Afşin'in oğlu ile düğünü de geline refâkat eden Halife, o arada yaptığı şiirde, «Reisin kızını reise götürüyorum» demişdi.

Balâzurîye³⁷ göre Samarranın, başlıca bânîsi Aşnas olmuşdu. Mas'ûdî

28. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 256, 258. Aşnasın hayâtı: Tabarî, index. H. 225'de tahta oturup tâc giymesi ve kılıç kuşanması : *ibid.*, c. III, s. 1302. Aşnasın Mısır vâliliği: E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Bad Pymont 1955), s. 27. Aşnasın ölümü: Tabarî, c. III, s. 1338. Aşnas hakkında yine bk. G. Wiet, *Les pays* (Ya'kûbî, *Al-buldân*, fransızca terc., Kahire 1948), s. 45 (n.5). Aşnasın Hicâz vâliliği: F. Wüstenfeld, *Ahbâr u-Makkah* (Beirut baskısı), c. II, s. 193
29. Chavannes, *Notes additionnelles*, s. 21 (n).
30. O. Pritsak, «Kara-hanlılar», *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul 1955).
31. Yuk. not 28.
32. Yuk. not 18.
33. Mas'ûdî, c. IV, s. 59.
34. Enverî, *Düstûr-nâme* (M. Halil bask., İstanbul 1928), s. 73.
35. Yuk. not 18.
36. Yuk. not 33.
37. Balâzurî, s. 240.

ve daha da tafsilât ile Ya'kûbî ise Aşnasın Samarra'nın şimal ve batısında uzanan Kerh mahallesini inşa ettiğini söyler³⁸ :

«(Al-Mu'tasim) Türkleri bütün diğerlerinden ayırarak onları yalnız bırakıp ve onların «*Müvelledler*» (Müslüman olmuş ecnebler) ile karışmasını da yasak edip, ancak (Al-'Omarî ve Al-Cisr'de yerleştirilmiş) Fergânelilere komşu olmalarını temin ettikten sonra, Aşnasa ve arkadaşlarına Kerh mntikasını iktâ etti. Ve ona (Aşnasa) yardımcı olarak bazı Türk *kâidleri* (zâbitleri) ve adamları ilâve ederek, mescid ve çarşılar binâ etmelerini emretti.»

Herkesden tecrîd lüzümü olduğuna göre, demek ki Aşnasın kendisi gibi, Kerh'i ve oradaki çarşıları ve hattâ mescidleri de binâ eden Türk arkadaşları da «*Türk ül-'acem*» sınıfından idiler. Yanî muhtemelen henüz Müslüman olmamış veya yeni İslâmiyeti kabûl etmiş bulunuyorlardı. (Aşnas H. 226/M. 84⁰ de Hicaz vâlisi olduğuna göre, Müslüman olmuşdu). Burada da tecrîd keyfiyeti Samarra mescid ve çarşı usulübu üzerinde bile Türk tesirlerinin ağırlığını açıkça gösterir.

Ya'kûbî³⁹ Kerh'in batısındaki kısımdan da bahs ederken aynı hususları tekrar eder :

«Türk Aşnasa (şehrin) batı hudûdunun binâ edilmesini (Al-Mu'tasim) iktâ etti ve onun arkadaşlarını tayin etti. Bu mevzîe Kerh adı verildi ve *Türk ül-'acem*'lere ne yabancı, ne tâcir, ne de kimsenin ve ne de «*Müvelled*»lerin (Müslüman ecneblerin) komşu olarak itlâk edilmemesini emretti.»

Aşnasın Kerh'deki kasrının⁴⁰ güzelliğini devrin bir şâiri şöyle anlatmıştı : Dicle kıyılarında, başı göğe değen ağaçların gölgesinde, yüksek kasnaklı beyaz kubbeler, sonu gelmiyen bir silsile hâlinde sıralanıyordu. H. 225/M. 840'da Halîfe tarafından tevcîh edilen bir mertebenin alâmeti olarak Aşnas tahta oturuyor, başına tâc giyiyor ve kılıç kuşanıyordu. Bu merâsim Türk ül-'acemlere tevcîh edilen mertebeler ile ilgili olarak, bir kaç kerre daha anlatılacaktır. Aşnas H. 230/M. 844'de ölünce, onun Kerh'deki kasrı Cavsak ul-Hakanî'yi binâ eden Urtuc b. Hakanın oğlu, Samarra'nın meşhur şahsiyetlerinden aşağıda adı geçecek Feth İbn Hakana verildi.

Samarranın doğu hudûdunda olup Müslüman mahallelerinden yine nisbeten tecrîd edilmiş bulunan Matîrah mahallesi Uşrûsane Afşini Haydara

38. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 258. Mas'ûdî, *Murûc*, c. IV, s. 55.

39. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 259.

40. *Ibid.*, s. 266. Y.A. As-Sâmarâî, *Sâmarâ fi adab ul-ğarn is-sâliş il-Hicrî* (Bagdad 1968), s. 284.

ve hemşehrilerine iktâ edildi. Türk neslinden Uşrûsane Afşini Haydar İbn Kavûs b. Kara-kara b. kara-buğra'dan bahs edildi⁴¹. Afşin Haydarın münâkaşa mevzûu şahsiyeti târihcilerin dikkatini çektiği için, bu Türkün menkibelerinden hem -zamânı Türkler hakkında epiy bilgi edinmek mümkündür. Afşin Haydarın cediti Kara-buğra M. 738'de, Türgiş Hakanının maiyetinde, İslâm ordularına karşı koyanlardan idi. Kendisi ise, Halîfenin hizmetine girmiş ve söylenildiğine göre ancak zâhiren İslâmiyeti kabûl etmişti. Ya'kûbî⁴² Samarra'nın doğusunun Afşine iktâmını şöyle anlatır :

«Al-Mu'tasim Uşrûsaneli Afşin Haydar b. Kâvûsa şehrin merkezinin doğusunda, iki fersahlık mesâbası olup Matîrah adı verilen yeri iktâ etti. Ve Uşrûsaneli arkadaşlarından ve kasrının etrâfında oturacak kimselerden, ona yardımcıları tayin etti. Günlük hayâta gerekli malların satılması için tüccarların yerleşeceği bir küçük çarşı ile mescidler ve hamamlar binâ etmesini de emretti.»

M. 836-838'de Hurremî adlı Zındık mezhebine ve onun başkanı İrânî Babek'e karşı muvaffakiyetsiz seferlerden sonra, Hilâfet ordularının başına geçen Afşin Haydar, ilk önce yardımcısı olan Tarhanı, (bir Türk?) sonra Babek'in kendisini mağlûb etti. Böylece Afşin Haydar, bir diğer Türk olan 'Ucaîf İbn 'Anbasah'dan sonra, Al-Mu'tasim'in muhâfız alayının başına geçti. Afşin Haydarın, Müslüman gâzîsi sıfatı ile Babeke karşı galebesinin hâ-tırasının Battâl Gâzî destanında yaşadığı sanılmaktadır⁴³. Babek'in esir olarak Samarraya M. 838'de getirilmesi ve Afşin Haydarın mükâfatlandırılması da, Orta Asya ve Türk âdet ve kiyâfetleri bakımından, ilgi çekici rivâyetlerdir⁴⁴. Bâbeke karşı galebenin ehemmiyetini tebârüz ettirmek için, onu Bağdad halkına bir hükümdar vechesi ile göstermeğe karar verilmişti. Al-Mu'tasim'in maiyetindeki Türklerin tasavvurunda hükümdârın ne şekilde olduğu böylece anlaşılacak ve Türgiş hakanlarının kiyâfetleri hakkındaki rivâyetlerce de teyyid edilmektedir. Bir fil üstüne oturtulan ve böylece ömründe ilk defa fil gören İranlı Babek, Türgiş hakanları ve «*Türk ül-'acem*»ler gibi giydirildi, çünkü kendisine Afşinin bir takım elbisesi verildi. Böylece Afşinin nasıl giyindiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Afşinin kiyâfeti, biri iç, diğeri dış iki *durra-ah* (önü açık gömlek) den müteşekkildi. Dış gömlek altınla

41. Yuk. not 18.

42. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 259, 264.

43. I. Mëlikoff, *Abû Muslim* (Paris 1962), s. 59. Afşin Haydarın İslâmiyetten döndüğü iddiâ edildiği için (yuk. not 18) adı ağza alınmamakla beraber, gâzî hüviyeti Battâl Gâzî adı altında yaşadığı düşünülmektedir.

44. Mas'ûdî, c. IV, s. 59.

dokunmuş kırmızı *dîbâc*'dan idi ve göğüs kısmı yakut ve başka mücevherler ile işlenmişti. Afşîn'in başına giydiği *kalansuvah* (börk) da inci ve mücevherler ile işlemeli, çok büyük bir sivri külâhdı. Bu kıyâfetler Arab elbisesi değildi ve Halifenin resmî serpûşunun *amâmah* (sarı) olduğunu Masûdî aynı rivâyette haber verir. Fakat *dîbâc* gömlek ve cübbelerin Türgiş Hakanının elbisesi olduğunu Tabarî'den öğrenmekdeyiz. Demek ki *Türk ül-acem*ler de henüz kendi kıyâfetlerini giymekte idiler.

Bâbeki yenen Afşîn'in mertebelendirilmesi, Aşnas hakkında naklettiğimiz ve diğer *Türk ül-acem*ler hakkında da rivâyet olunan bir merâsim ile cereyân etti. Masûdî merâsimi tafsîlât ile anlatmaktadır. Afşîn tahta oturmuş ve kendisine «çifte tâc» giydirilmişti. Çifte tâclardan birinin Afşîn'in her vakit giydiği ve büyük boyu, sivri şekli ile mücevherli süsleri ile temâyüz eden börk olduğu anlaşılmaktadır. İkinci tâcın ise kızıl yakutlar ve zümrüdlere ile murassa bir *iklîl* (halka biçiminde tâc) olduğunu Masûdî tasrîh etmektedir.

Ayrıca, başka *Türk-ül acem*lere verildiğini göreceğimiz bir diğer mükâfat olan «çifte kuşak» da Afşîn Haydara kuşatıldı. Bilindiği gibi, M. VI. yüzyıl Gök-Türk metinlerinden beri, M. VIII. yüzyıl Yenisey yazıtlarında da olduğu gibi, M. XI. yüzyılda Kâşgarî Dîvânında ve *Kitadğu-biligde* de tasrîh edildiği şekilde⁴⁵, Türklerde kuşak (kur, kiş) ve toka (toku) mertebeye işaret eder. Uygur divar resimlerinde beylerin tasvirlerinde gördüğümüz, ön kısmı çift olup, sarkan tokalı kayışlarla süslü Türk kuşağının (lev. IV a) üstündeki tokalı kayış sayısının, tasvir edilen beye verilen mertebelerin sayısına tekabül ettiği, yukarıda adı geçen M. VIII. yüzyıl yazıtlarının birinden anlaşılır. Cavsak ul-Hakanî taht odasındaki Türk askerlerinin tasvirlerinde görülen kuşaklar da (lev. IIc, IIIb) Uygur beylerinin (lev. IVa) gibi mertebeye işaret eden kuşaklardır. «Çift kuşak» tabiri acaba birden fazla mertebeye işaret eden tokaların dizildiği kuşak anlamına mı idi? Fakat şunu da hatırlamak gerekir: «çift kuşak» olarak terceme ettiğimiz arabca «*al-vaşahâin*» sözündeki *vaşah* Kâşgarîye göre «kuşak ve içkur (uçkur)» demek ise de arabca kılıç manâsına da gelebilir. Belki «çift kuşaklı» başka Türkistan resimlerinde görüldüğü gibi (lev. VIa) çift kılıçlı, yanî hançer ve kılıç sâhibi demekdi. Buddhist mezhebinde Uygur beylerinin tasvirinde (lev. IVa) çift

45. M. VI. yüzyıl Türklerinde kurkapın: S.G. Klaystorny — V.A. Livşitz, «Sogdiskaya nadpis' iz Buguta», *Strani i narodi Vostoka*, X, Moskova 1971, s. 142. Kiş, toku, toka: S.E. Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost' Turkov*, Moskova 1952, s. 94-95. Kur: *Drevneturskiy Slovar'*, «kur».

kuşağın gösterilip, kılıç gibi Buddhismin ininde hoş görülme ve ancak dîn ulularının sözlerine edebî şekilde teşmiline müsâde edilen bir motifin tasvir edilmemiş olması hatıra gelir. Her halde, yukarıda bahsi geçen Aşnasın oğlu ile Afşîn'in kızının düğününde, Halîfe, yaptığı şürde, «çift kuşak» ve «şems» (güneş gibi parlayan gerdanlık) giymek âdetini Türklere izâfe ederek şöyle der :

«Şems giyenler ve çift kuşak takanlar..»

Arab illerinde yaşayan Türklerin M. XV. yüzyıla kadar, çift kuşağı mertebeye işareti bildiklerini Kalkaşandî kayd etmektedir.

Şems denen güneş gibi parlak gerdanlığa gelince, Cavsak ul-Hakanî taht odasındaki Türk asker resimleri arasında, bir tasvirin murassa gerdanlığı göze çarpar (lev. IVd). Bu tarz gerdanlıklar veya yakalar da Uygur resimlerindeki alp tasvirlerinde görülür (lev. Va). Samânî veya Hakanlı devri asker tasvirlerinde de murassa gerdanlık veya yaka dikkati çeker (lev. IIb). İbn Havkal'ın kaydından bilindiği gibi, Sâmanîlerin ordusu da Türk beyleri ve esir alınmış Türk neslinden kölelerden müteşekkildi.

Samarra Türklerinin en parlaklarından olan Afşîn'in muvaffakiyetleri birbirini takip ediyordu. H. 223/M. 837'de Ermenî *Batrîk*'ini esir almıştı. Afşîn ve diğer Türkler, Bizans Kayserini yendikten sonra, Kostantiniyeyi alp «Halîce girmeği» Fâtihden beşyüz evvel de tasarlamakta idiler. Yukarıda söylendiği gibi Afşîn'in Bahtal Gazî vechesinde destana girmesi de belki Bizans ile mücâhedesinden mülhem idi... Fakat H. 225/M. 840'da Afşîn'in yıldızı birden söndü. Firavun gibi hâkim olduğu memleketin halkına zulm eden bir bey olduğu, Uşrûsanedeki sanem mabedlerini câmie çevirmek isteyenlere işkence yaptırdığı, amcası oğlu Mengçur'un Azerbaycanda Halîfeye karşı güttüğü isyâna gizliden iştirâk edip, hakikatde Babekin mezhebinden bulunduğu iddiâ ve bazen isbât edildi. Matîrah'daki sarayında «murassa altın putlar» (Buddhist heykeller?) ve resimli bir dînî kitab (Buddhist? Mânihâî?) bulunmuştu. Afşîn bu kitabın Kelîle ve Dimne tarzında bir eser olduğunu ve kendisinin bunu ecdâdından tevâris ettiğini söylemekte idi. Afşîn'i habs etmek için minâre gibi bir yapı inşa edilerek etrâfına nöbetçiler dikildi. Afşîn'in düşmanları arasında, «uzun sakallı» diye tanınan Türgiş oğlu Marzubân ve Büyük veya İhtiyar Boğa gibi Türkler de vardı. Afşîn'in H. 226/M. 841'de ölümünden sonra, Matîrah'daki kasrı, si-

lâh ve cebe imâlinde mahâreti ile tanınmış, Vasîf⁴⁶ adlı bir diğer Türke verildi.

Câhiz'in «Türklerin faziletleri» hakkında aşağıda bahsi geçecek eserinde kayd edildiği gibi, o devirde, Horasanda da çok Türk vardı. Nitekim, Samarrada, Horasanlıların oturdukları sokağın adı Türkçe «Sarica» idi. Sarica şâri'i doğuda, Afşin Haydarın Mañirahdaki mahallesinde başlardı⁴⁷. Kendilerine Sarica şâri'inde yer iktâ edilen Horasanlı bir kaç Türkün adları Ya'kûbî tarafından verilmektedir. Afşin Haydardan evvel Halifenin muhâfız alayının başında bulunmuş olan İştâhanlı Uceff İbn Anbasah⁴⁸; Halife Al-Manşûr devrinde (754-775) Fergâne (Türk) hükümdârının sefiri olarak Bağdada gelen, Amu-derya kıyısından Şumanlı Mañicür veya Baniçür (Bani Çur) ahfadından Hâşim⁴⁹ (bir diğer Baniçür M. 870 etrafında Belh vâlisi olup Nevşâd sarayını yaptıracakdı).

İkinci şâri mntıkasında⁵⁰ Halifenin Türk maiyetinden, kimisinin adları *Türk ul-acem* fasilesine giren kimselerin iktâları bulunuyordu. Bunlardan başlıcası Boğa al-Kebîr (Büyük veya İhtiyar Boğa)⁵¹ idi. Gürci kaynaklarına göre, Boğa Hazer Türklerinden idi ve Kafkasya vâlisi iken hem soydaşlarına yardım etmiş hem de onlardan Müslüman olanları İslâm illerine hicrete teşvik etmişti. Haccetmiş, Mekke'de Peygamberin annesini mezarına yakın bir evi olan ve Mekke dağlarında minâreler inşâ ettiren Boğa müte-deyyin bir Müslümandı. Masûdî Boğa Al-Kebîr hakkında şu rivâyeti de nakl eder. Al-Mutaşim bir gece yarısı Boğayı çağırıp kendisine rakib bildiği bir adamı, gizlice yırtıcı hayvanların muhâfaza edildiği bataklığa atılmak üzere, teslim etmişti. Adamın duâ ettiğini duyan Boğa ona acıyıp odasında sakladı. Al-Mutaşim Boğanın odasına gelerek, adamın âkibetini ve

46. Vasîf: aşığ. not 48.

47. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 360-363.

48. *Ibid.*, s. 360; Al-Ya'kûbî, *Târîh*, Beyrut 1960, c. II, s. 478 ve W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion* (London 1928), s. 95. Tabarî, c. III, s. 1688.

49. Wiet, *Les pays*, s. 104-108. J. Marquart, *Eransahr* (Berlin 1901), s. 292, 290, 300-302. Marquart'a göre isim Bani Çur'dur. 'Abbâs b. Abû Dâvûd b. Baniçür M. 870 de Belh vâlisi idi ve Nev-şâd adlı güzel bir saray yaptırmıştı.

50. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 261-262.

51. Boğa Al-Kabîrin Hazer aslı imkâmı ve H. 240/M. 854'de Hazer Müslümanlarını himâyesi. D.M. Dunlop, *The Jewish Khazars*, (New York 1967), s. 194. Boğa Al-Kabîr ve Mekke: F. Wüstenfeld, *Akhbâr u-Makkah*, c. I, s. 481, c. II, s. 11. Boğa Al-Kabîr'in ruyâsı: Mas'ûdî, *Murûc*, c. IV, s. 160-161. Hayâtü; Samarrada'. Tabarî, index ve Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 260-263. Ölümü: Tabarî, c. III, s. 1506.

yırtıcı hayvanlara atılmadan evvel ne söylediğini sormuşdu. İhtiyar Boğa şöyle cevap vermişti: «Ben Acemim (Arab değilim). Söylediklerini anlamadım». O gece Boğa ruyâsında İslâm Peygamberini görmüş ve Peygamber, ümmetinden bir kişiyi kurtardığı için, Boğaya teşekkür etmişti. Peygamber Boğaya bir dileği olup olmadığını sormuş ve var ise dileğin yerine gelmesi için duâ edeceğini ifâde etmişti. Boğa çok yaşamak istediğini söylemiş ve doksan beşe kadar ömrünün sürmesini şart koşmuşdu. Böylece, H. 248/M. 862'de hastalanıp ölen Boğa Al-Kabîre İhtiyar Boğa demek gerekmektedir.

Yine aynı ikinci şâride iktâ bulunan Boğa Al-Şağîr⁵² (Küçük Boğa) şarâbîlik vazifesi ile mükellef idi. Aşağıda adı geçecek diğer bir Türk olan Vasîf'in H. 253/M. 867'de ölümü üzerine, Küçük Boğa onun vazifesine getirilmiş ve mertebe ile ilgili hil'at ile çifte tâc giymiş ve çifte kuşak kuşanmıştı.

İkinci şaride iktâ olanlardan Sîmâ Al-Türkî⁵³ Al-Dimaşkî (Şamlı) (bir diğer Türk olan Sîmâ Al-Şarabî⁵⁴den başkadır), güzelliği ile meşhur; Dunlop'un rivâyetine göre, Hazer Türklerinden bir genç idi. Al-Mutaşim'in hâcibi, yanî mabeyincisi bulunuyordu. Sîmâ Al-Türkî hakkında *Kitâb ul-Ağânî*'de anlatılan hikâye, onun da diğer Türkler gibi güneşe teşbîh edildiğini veya şems denen parlak gerdanlıklardan giydiğini teyyîd eder. Bir davet esnâsında, Bağdad sarayının camekânlı bir odasında, güneşin ışığını camlar Sîmâ Al-Türkî'nin yüzüne aks ettirince, orada bulunan şâir şöyle demişti:

«Şems üstüne şems doğdu».

Yine *Türk ul-acemler* arasında adı geçen ve cebbe ile silâh imâlinde mahâreti olan Vasîf⁵⁵de mabeyinci olmuşdu. Vasîf'in Samarradaki ilk ve ikinci iktâ hakkında Ya'kûbî bilgi verir.

«Al-Mutaşim Vasîf ve arkadaşlarına Al-Hâir (Üçüncü şâri) mntıkasını iktâ etti. Ve o (Vasîf) Al-Hâir külliyesini binâ etti».

Afşin Haydar M. 840'da ve Halife Al-Mutaşim da M. 842'de öldük-

52. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 262-63 ve *id.*, *Târîh*, c. II, s. 478.

53. Herzfeld, *Samarra*, c. VI, s. 89. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 256, 262. Tabarî, c. III, s. 1687.

54. *Ibid.*, s. 256, 258, 264, 262.

55. Ya'kûbî, *Al-buldân*, s. 258, 264-265. Hâlic: *ibid.*, s. 263. Vasîf'in köprüsü (alkantarât ul-Vasîf): Sâmarrâi, s. 323.

den sonra, Al-Mutaşimin oğlu Al-Hârûn Al-Vâsik Afşîn Haydarın Maṭfîrah'daki sarayını Vasîfe verdi. Yaḳûbî bu olayı anlatır :

«Ve (Vasîf) eski evinden çıkıp Afşîn'in evine geçdi ve oradan artık ayrılmadı. (Onun bulunduğu mıntıka) etrafında arkadaşlarını ve adamlarını iskân etti. Bu yerde çarşılar çoğaldı ve Dicle kenarındaki Halîc adı verilen caddeler ile Bağdad, Vâsıt, Basra, Musuldan gelen gemilerin yanaşdığı rıhtımlar büyüdü. Ve (Sâmarrâ) mamûr bir şehir oldu. Halbuki ilk önce bu şehre *Al-asker* (Ordu şehri) denmişti».

Sâmarrâ yanında ağaçlık bir koruda Vasîf bir de kemerli köprü yaptırmıştı. Vasîf bir kavgaya kurban gitti. H. 253/M. 867'de vaktinde erzakını alamayan ve Türkler, Fergâneliler ve Ustrûşanelilerden müteşekkil bulunan ordu isyân etmişti. Vasîf onları yatışdırmağa yollanmış iken «Toprak yiyiniz!» sözleri ile askeri kızdırmış ve askerler onu öldürmüşlerdi. İşte bundan sonradır ki Küçük Boğa Vasîf'in yerine hâciblik vazîfesine getirilmişti.

Hazer Türklerinden olan İtah⁵⁶ H. 199/M. 814'de baş harem-ağasının genç kölesi ve aşçısı bulunurken, Al-Mutaşim onu satın almıştı. Cesâret ve dayanıklılığı ile temâyüz eden İtahı Al-Mutaşim askerî hizmetlerde çok kullandı. Hattâ, Rûm Kayseri Halîfenin aşçılıktan yetişme ordu başbuğu ile alay etmekte idi. Bir sarhoşluk âleminde aralarında çıkan kavga neticesinde İtah. H. 233/M. 847'de Halîfe Al-Mutavvakilin gözünden düşdü. Hâciblik vazîfesi üstünde iken, bu vazîfeyi Vasîfe bırakıp, haccetmek iznini istedi. İtah Hacdan geri geldiği zaman, beyazlara bürünmüş, fakat belinde kılıç ve etrafında oğulları, kâtibi ve Hristiyan mezhebindeki bir emekdarı ile gözükünce, Al-Mutavakkil korkmuş ve onu ve oğullarını yakalattırıp, boyunlarına zincir vurdurarak, habs ettirmişti. İtah, habs olduğu yerin önünde nöbet bekliyen bir Türke şöyle yalvarmıştı : «Ben hayatta hem mihnet, hem rahatlık gördüm..... Ama bu ikisi (oğulları) nimetden başka şey görmediler... (Açlığa dayanamayacakları için) şunlara bir çorba, biraz et, yemek ver». İtahın boynundaki demirlerin ağırlığından veya susuzluktan öldüğü rivâyet edilir. Mısır ve Horasan vâilîlikleri pâyesinde de olan İtaha, Sâmarrâ'da, Halîfe sarayının yemiş bahçesine komşu bir yer iktâ edilmişdi. İtahın adını taşıyan ve sonradan Muhammediye adı verilen bu kasrı şâirler

56. Ya'ḳûbî, *Al-buldân*, s. 256, 262, 264. Hayat hikâyesi: Ṭabarî, c. II, s. 1383-86. Wiet, s. 46 (Mısır vâilîliği) Ṭabarî, H. 227 olayları (Horasan vâilîliği). İtah'ın Hazer aslından olduğu bilgisini Dr. H.D. Yıldız medyûnum.

Aden cennetine benzetirlerdi. Dicle kenarında, arıklar ile ilgili bir imâret de İtahın adını taşımakta idi⁵⁷. Böyle arıklar sâyesinde, Diceden su akıtılarak, Sâmarrâ'nın havuzlu bahçeleri, güzel kokulu süs ağaçları ve hurmalıkları yetişmişti⁵⁸.

Dördüncü *şari* Bargamuş ut-Türkî adını taşımakta idi. Sâmarrânın doğusundaki Afşîn Haydarın Maṭfîrah mahallesinde başlıyan Dördüncü ve Beşinci *şarî*ler ile bunlara açılan sokaklar *Türk ül-acem* askerleri ve onlar gibi *acem* (gayr-i Müslim) olan Hazerler ve Fergânelilere tahsis edilmişti. Bu mahalleleri Yaḳûbî⁵⁹ şöyle tarif eder :

«Ve Dördüncü *şari* Bargamuş ut-Türkî adını almıştı ve bunda Türklerin ve Fernânelilerin iktâları bulunurdu. Türklerin sokakları Fergânelilerin sokaklarından ayrı idi. Ve Türkler Kible tarafındaki sokaklarda, Fergâneliler ise karşılarında, Kible (cihetinin) arkasına düşen sokaklarda idiler. Her sokak diğer sokağın karşısında idi ve kimse onlarla (Türkler ve Fergâneliler ile) karışmıyordu. Ve Türklerin menzillerinin ve iktâlarının sonunda, doğu cihetinde Hazerlerin iktâları vardı. Bunların ilki olan cadde ise Maṭfîrah'da evvelce Afşîn'in olan ve sonra Vasîfe ve arkadaşlarına geçen iktâda bulunmakta idi. Ve beşinci *şari* Sâlih Abbâsî veyâ Al-Asker adı ile tanınıyordu ve bunda (da) Türklerin ve Fergânelilerin iktâları ayrı sokaklarda olarak, Maṭfîrah'dan, dere başındaki Sâlih Al-Abbâsî'nin evine kadar uzanıyorlardı. Bu yerde kâidlerin (zâbitlerin), kâtiblerin, eşrâfın ve başkalarının evleri ile (Türk ve Fergâneli iktâları) bitiyordu. Şari ul-Asker'in arkasındaki Şari ul-Hayr ul-cedîd'de ise karışık olarak Fergâneli, Ustrûşaneli, İştâhanc'li ve başka Horasan illerinden gelen kâidler (zâbitler) yaşardı.... Şehir surları dışında, geniş bir ovada, münevver duvarlı bir avul içinde yabanî hayvanlar, ceylanlar, kulanlar, geyikler, tavşanlar ve deve kuşları toplatılmıştı».

Samarrada bir de yırtıcı hayvanlara mahsus bataklık olduğunu İhtiyar Boğa hakkında nakledilen kıssada kaydedildi.

II — *Cavsak ul-Hakanî*

A — *Cavsak ul-Hakanî bânileri*

Cavsak ul-Hakanî'nin eski kısımlarının katıksız Türk eseri olduğu Yaḳûbî'nin bu kasrın binâsından elli yıl sonraki rivâyetinden âşikârdır. Gayr-i

57. Ya'ḳûbî, *Al-buldân*, s. 264. Kaşr ul-İtaḥî: Sâmarrâî, s. 258.

58. Ya'ḳûbî, *Al-buldân*, s. 264.

59. *Ibid.*, s. 262.

Müslim oldukları için çevreden temâmen tecrîd edilmiş bir grup *Türk ul-acem*, bir Türk beyinin idâresinde Cavsak ul-Hakanî'yi vücûda getirmişti. Yakûbî⁶⁰ bu keyfiyeti şöyle ifâde eder :

«(Al-Mutaşim) yakınlarından her kişinin bir kasr binâ etmesini uygun gördü ve Hakan Urtuc (Urtuç? Gürtuc? Artuç? Ahmed?)⁶¹ Abû Fath İbn Hakan'a Cavsak ul-Hakanî (yi binâ etmek vazîfesi) verildi».

«(Al-Mutaşim) Hakan Urtuç ve arkadaşlarına Cavsak ul-Hakanî ve etrâfını iktâ etti ve (Hakan Urtuç) arkadaşlarını da katarak, diğer insanlar ile temâs etmelerini yasakladı».

Cavsak ul-Hakanî fi meşhur «bostan» ı (bağçesi) hazır olduğu zaman bütün diğer Samarra kasrlarından üstün güzelliği âşikâr oldu. Bir Samarra şâiri Cavsak ul-Hakanînin eşsiz güzelliğini şu beytlerle anlatmıştı :

«Cavsak murabbâi (külliyesi) üzerine ay doğunca gözler kamaşır.
(Komşusu olan) Bedî Kasrı sanki Cavsaka uzanmak ister ve Dicle
Cavsakın ayağına serilir».

Bu güzel kasra, Al-Mutaşim başda olmak üzere, Halifeler rağbet etmiş⁶² ve İbn Hakan soyu Cavsak ul-Hakanî'de oturamamıştı. Hakan Urtuc hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunamamaktadır, fakat Cavsak ul-Hakanînin bu baş bânîsinin oğlu Feth İbn Hakana Aşnasın kasrının verildiğini kaydet-

60. *Ibid.*, s. 258.

61. Artuç, Urtuç, Gürtuç şekilleri: R. Şeşen, *Al-Câhiz, Manâkib u-Cünd ul-Hilâfa va fazâ'il ul-Atrâk* (Ankara 1967), s. 26. Dr. R. Şeşen kaynak olarak şunları vermekde: İbn 'Asâkir, *Târîh-i Dimâşk ve aş-Sâm* (Damad İbrâhim Paşa Kütüb. yazma 879, VIII, 520 a-521 b); İbn Şâkir Ul-Ûtub, *Favât al-vaşâyât* (Kahire 1951) ve Yâkût al-Hamavî *İrşâd ul-'arib* (Kahire 1930-1936). Artuç şekli: Tabarî, c. III, s. 1617-19. Urtuç şekli ve Hakan ul-Horasanî soyu silsilenâmesi: Zambaur, *Manuel de gènéalogie* s. 12, 27 (şu kaynaklar verilir: Hilâl b. As-Sabî, *Al-vuzarâ ve İbn ul-Asîr târîhi*). Ahmed şekli: İbn ul-Nedîm, *Al-Fihrist* (târîhsiz Kahire bask.), s. 175'de Feth İbn Hakan b. Ahmed. Wî, s. 48, not 8'de verilen kaynaklar: Al-Maqrîzî, *Al-mavâ'iz va-l 'itibâr fi zikr il-ihâtâ va-l âşâr* ile Yâkût, *Al-udabâ*. Başka kaynaklar: İbn un -Nedîm, *Fihrist* ve Sâmarrâî, s. 154, 185.

62. Halifelerin Cavsaka yerleşmeleri: Sâmarrâî, s. 224-26. Cavsakın *bostanı* : Tabarî, c. III, s. 1180. Herzfeld, c. VI, (*Geschichte der Stadt Samarra*), s. 104. Cavsak ul-Hakanînin kalıntıları: Herzfeld, c. I (*Erster Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Samarra*, Berlin 1907) ve H. Viollet, «Description du palais de Al-Mou'taşim à Samarra» ve «Un palais musulman du IXe siècle, Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles lettres, XII. Yine bk. K.A. Creswell, *Muslim architecture* (Baltimore 1958), s. 260-266.

tik. Böylece Cavsak ul-Hakanî'nin bazı kısımları, bilhassa dıvar resimleri olanlar, *Türk ul-acem*'lerin eseridir, fakat sonradan ilâveler yapıldığı da târîhlerden bilinir. Cavsak ul-Hakanî harâbeleri Dicle kıyılarından üst sedlere kadar yükselen büyük bir sâhâ teşkil eder. Dicle yukarı doğru birbirine merdivenler veya yokuşlar ile bağlanan sedlerde havuzlar ve köşkler vardı. Başlıca kısımlar şunlardı : *Bâb ul-ammah* (Cümle kapısı), üç birbirine muvâzî ve yarım-üstüvâne şeklinde kemer ile örtülü eyvândan müteşekkildir ve Emevî av köşkü Kusayr Amrah ile Orta Asya sarayları ve mabedlerindeki askere ve râhiblere mahsus mahalleri hatırlatır⁶³. Büyük ve küçük serdâb, büyük bir köşk ve çevgen oyunu meydanından başka, en mühim yapılar harem ve taht odasıdır. Taht odasının ve Haremdeki dîvânhanenin planı, Türklerde «qalıq»⁶⁴ denen bey köşkları gibi haçvarî, «törtin yingak kapuğlu» (dört cihete kapılı) ve rüzgârların esmesini temîn eden tarzıdır. Haçvarî planın mikrokosm timsâli mâhiyeti de Orta Asyada çok eski bir mefhumdur ve Türklerde de, haçvarî plan «tört yingak» a hâkimiyeti ifâde ederdi. Dıvar resimleri bilhassa taht odası, Harem dîvânhanesi ve serdâbda bulunmuştur. Cavsak ul-Hakanî'nin stukko dekoru da bahsi geçen Varahşah sarayı gibi Orta Asya âbidelerinin bir husûsiyetidir. Samarrada, Yakın Doğu malzemesi olan taş, Orta Asyanın stukkosu önünde gerilemişdi.

Cavsak ul-Hakanîyi yapıran Türk neslinden Hakan oğulları soyu Abbasî muhîtinde kültürel tesîr icrâ etmiş kimseler yetiştirmişti⁶⁵. Cavsak ul-Hakanî bânisi Urtucun yanında, oğlu Feth İbn Hakan ve iki Abbasî vezîri Hakan oğulları soyunun tanınmış kişilerindendi. Feth İbn Hakan tabîat sanat ve ilme olan sevgisi ile meşhurdur. Bir al gül için şiir yapan ve *Kitâb ul-Ravzah va-z zahr* (Bağçe ve çiçek kitabı) gibi eserleri olan Feth İbn Hakan, Aşnasdan kalan Kerh'deki kasrın Dicle üzerine bağçesinde musikî ve içki âlemlerinde sabahlardı. Bu âlemlerde Halife Al-Mutavvakil ve maiyeti

63. Orta Asyada, kalabalık toplumların (râhib, asker) mahsus uzun, muvâzî odalar: Şişkin, s. 85 (Varahşah kalesinde); P.R. Kızlasov, *Istoriya Tuvi* (Moskova 1969), s. 63, res. 12, (M. VIII. yüzyılda Uygur Hakanının Tuva bölgesinde yapıldığı kalelerde); A. Grünwedel, «Berichte über archaologische Arbeiten in Idikut-shahri in 1902-1903», *Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss.*, XXIV/2, res. 59 (Uygur devri Beta vihâra'sında birbirine muvâzî, beşşik kemerli, uzun râhib meskenleri).

64. *Drevneturskiy Slovar'* (Leningrad 1969), «qalıq» 3. Dört cihete hâkimiyet ifâde eden haçvarî kosmik plan, *mançala* ve bunların Türklerdeki şekilleri: E. Esin, *Buddhist and Manichean Turkish art* (Millî Eğitim Basımevi 1967), s. 59.

65. Yuk. not 62.

ile Samarra'nın şiir kabiliyeti ve güzelliği ile meşhur muganniyelerinin bulunduğu muhtemeldir. Feth İbn Hakanın câriyesi de meşhûr bir şâirdi ve H. 247/M. 861 de, böyle bir içki âleminde, isyân eden Türklere karşı Al-Mütevekkili korumağa çalışan Feth de öldürüldüğü zaman, bu câriye Feth için mersiye söyleyecekti. Samarra muganniyeleri arasında, H. 250/M. 863 etrafında meşhur olan bir de «Türkiyyah» (Türk kadını) vardı⁶⁶. Tabiata, hayat zevklerine ve sanata dönük vechesinin yanında Feth İbn Hakan ibtilâ derecesinde okumağa meraklı idi. Aşnasın kasrında devrin en büyük kütüb-hânelerinden birini kurmuştu. Onu görenler, gerek kendi kütübhanesinde, gerek sık sık ziyâret ettiği kitabcı dükkânlarında, dâimâ okumakta olduğunu söylüyorlardı. Feth İbn Hakanın kasrı âlimlerin de toplantı yeri idi. Al-Câhiz, *Manâkıb ul-atrak* (Türklerin menkıbeleri) adlı risâlesini Feth İbn Hakana ithâf etmişti. Plâton usûlünde dialog şeklindeki bu eserde Feth İbn Hakan da konuşmakta ve Horasanın o devirde Türkleşmiş olduğunu ifâde ederken bu memleketi bildiği anlaşılmalıdır. Zambaur'un İbn Hakan âilesinin ceddine Hakan ul-Horâsânî adı vermesinin sıhhati böylece desteklenir. İbn Hakan adını işâret ettiği gibi, bu âile bir Türk hakan soyundan iniyordu. İbn ul-Nedîm^{66a} Feth İbn Hakanı medh ederken bu keyfiyeti ifâde etmiş oluyordu.

«Feth İbn Hakan, nüfûz, akı ve terbiye bakımından, bütün hükümdar oğullarının en yükseği idi».

Wiet İbn Hakan soyunu Uygur⁶⁷ Hakanlarına bağlar ve Barthold (Sa-

66. Samârrâî, s. 197. H. 252/M. 866'da Halife olan Al-Mu'tiz'in çocukluğunda Türk muganniye tanınmış idi ve onun sünnet düğününde şarkı söylemişti.

66a. Yuk. not 62.

67. Afşin Haydar: yuk. not 18. Wiet, s. 48, not 8. Hârûn ur-Reşid devrinde, H. 178/M. 794'de Fazl b. Yahya Bermekî Talkan'da Türk Hakanını maglûb etmiş ve çok ganîmet ve esîr almıştı: Tabarî, c. III, s. 631 ve Ya'kûbî *Târîh*, c. II, s. 407. Wüstenfeld, *Kitâb u-ahbâr i-Makkah*, c. I, s. 159'da da bu husûsda haberefer vardır. Fakat Fazl b. Yahya yerine Fazl b. Sahl'den bahsedilir (196'da Horasan vâlisî). Arablar bu devirde bir Türk Buddhisti olan Kâbul-şâhı (bk. Esin, «Butân i-Halaç» ve W. Fuchs, «Huei-Ch'ao's Pilgerreise durch Nord-West Indien und Zentralasien um 726», SPAW 1938). İslâmîyete davet etmişler ve o da kabûl ederek tahtını Mekkeye hediye etmiş. Arablar Bâmiân üzerinden Türk illerine, Hakan Dağına gitmiş, Karluk Yabgusunun oğulları ve hatunlarını maglûb etmiş, Kasan'ı alarak (bk. not 13). Ferğaneyi ele geçirmiş. Keşmir ve Tibet seferlerinden söz edilmektedir. Arabların Uygur Hakanı ile savaş ve esîr alınan kağıd ile silâh mütehasşısı ustalar: V. Minorsky, «Tamim b. Bahr's journey to the Uyghurs», *Bulletin of the School of Oriental and African studies* XII/3-4 (London 1948), s. 285 ve not 1. Uygurlar çok iyi maden

marra Türklerinden) Afşin Haydarın «Tokuzoğuz» larla ilgilerine dikkati çeker, fakat şunu da ilâve eder : bu «Tokuzoğuz» lar Uygurlar değil, Oğuzlar olsa gerek, çünkü o devirde Uygurlar ile Arabların temâsı azdı. Ama, Hârûn ur-Reşid devrinde, Müslümanlarla Uygurlar arasında savaş olup kağıd ve silâh mütehasşısı ustaların Müslümanlara esîr düşüp bu sanatları İslâm âlemine öğrettikleri rivâyet edilir. Hârûn ur-Reşidin Hakan adlı bir kölesi de vardı : Tarsûs vâlisî Hakân ul-Hâdim Yahya b. Âdam Al-Karhî Abû Ramlah. Yahya adı da İbn Hakan âilesinde tekerrür eder. İbn Hakan âilesinin Uygur menşei hakkında bir tereddüd daha mevcûddur. M. IX. yüzyılda Uygurlar daha Ötüken'de idi ve Cavsak ul-Hakanî resimlerinde tezâhürleri görülecek Orta Asya kültürü henüz Uygurların muhîtinde yeni geliyordu. Filhâkika, Koço Uygur idâresinde bulunuyor ve orada Buddhist mabedlerinin Türk bey ve hatunları tarafından sanatkârlarına yaptırıldığı yazıtlar ile mevsûkdur⁶⁸. Fakat yazımızın teknik husûsiyetlere ayrılmış bölümünde M. VIII.-IX. yüzyıl Uygur sanatı ile Cavsak ul-Hakanî resimleri arasında bağdaşmayan unsurlar sayılacaktır.

İbn Hakan soyunun menşei hakkında görünen bir diğer imkân Türgiş çevresidir. Câhiz'in İbn Hakana atf ettiği «Türklerin menkıbeleri» adlı risâlede adı geçen târîhî şahıslar arasında, Cunayd İbn Abd ur-Rahmân'ın rastladığı bir Hakandan bahs edilir. Bu Hakanın Türgişler ile Emeviler arasında M. 717-738 arasında cereyân eden savaşlarda «Abû Muzâkım» (Zahmet babası : Zahmet verici) lâkabı ile tanınan Kara Türgiş Hakanı Sulu Çur olması muhtemeldir⁶⁹. Aynı Cunayd İbn Abd ur-Rahmân, daha savaşların başında, H. 112/M. 730'da, sarhoş olarak Horasanda avlanan «Hakanın oğlu» diye tarif edilen kimseyi esîr ederek Şama getirmişti⁷⁰. İbn Hakan soyunun asıl ceddî Horasanda esîr edilmiş Türgiş Hakanının oğlu ise, Zambaur'un İbn Hakan âilesinin ceddine Hâkân ul-Horâsânî demesi yine bir

ve silâh işçisi idiler: E. Pinks, *Die Uiguren von Kanchou* (Wiesbaden 1968), s. 110. Uygurlar kağıd da yaparak (kegde denirdi: *Drevneturskiy Slovar*, Leningrad 1968): A.von Gabain, «Altürkisches Schrifttum» *Sitzungber. d. Deutschen Akad. d. Wiss.* 1948 / III. Hârûn ur-Reşid'in kölesi Hâkân ve Tarsus: Tabarî, index, Hâkân al-Hâdim. Tarsusu imâr eden bir Türk: Şeşen, s. 29.

68. F.W.K. Müller, «Zwei Plahlinschriften aus den Turfan Funden», *Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wiss.* APAW (Berlin 1915) M. VIII. yüzyılda yapılan Koço ma'bedleri ve Ma'bed Alphanın sanatkârlarının adlarını verir ve bu adlar hep türkdür: aşağ. not 94.

69. Şeşen (yuk. not 62'deki eser), s. 86. Bu Türgiş hakanının kimliği hakkında tahminler için Tabarî, c. II, s. 1690 ve V. Minorsky, *Hudûd al-'alem* (London 1939), s. 303.

70. Al-Balâzurî, *Futûh al-buldân*, Horasan fethi, H. 112 olayları.

izâh bulur. Şunu da ilâve edelim : Hakan Urtucun en küçük oğlu bulunup H. 253-M. 867'de Mısır vâlisi olan Muzâhim'in adı, Emevîlerin Türgiş Hakanına verdikleri Abû Muzâhim lâkabını hatırlatır. İbn Hâkân soyundan yüzyıl kadar sonra yaşayan İbn Mâkûlâ⁷¹, Hakan soyundan kimselerden (Urtuc oğlu Yahya ve diğerleri), Buharalı veya Mervli diye bahs eder. Demek ki yine aynı netîcelere varmak ve Samarra'daki Cavsak ul-Hakanî bânisi Urtuc ve arkadaşlarını Batı Türkistana bağlamak gerekmektedir. Urtuc ve arkadaşlarının Samarraya getirdikleri kültürel tesîrler Argu⁷² (Talas ve Çu vadileri muntıkası) ve Çayardından gelmekte olabilir. Argu'daki Türgiş ve Karluk muhîtinde, Türklere öz kültürel gelenekler yanında, Buddhist, Hristiyan ve Mogoç (Mecûsî) kültürlerinin tesîrleri duyuluyordu. Buhara ve Türgiş devri Buddhist divar resimleri arasında⁷³ Cavsak ul-Hâkânî eserlerine benzeyenlere rastlanacaktır. Esâsen, Al-Mutaşim'in bütün Türk kölelerinin, menşeleri ne olursa olsun, Sâ mânîler tarafından esîr edilmiş ve bir müddet Batı Türkistanda kalıp oranın tesîrine girmiş kimseler olduklarını kayd etmişdik.

B — Cavsak ul-Hakanî ikonografisinde Türk unsurları

Cavsak ul-Hakanî eserlerinde M. IX. yüzyıl İslâm âlemine yabancı olan ikonografik unsurlar araştırmacıların⁷⁴ dikkatini dâimâ çekmişti. İlk devirde, Orta Asya sanatı henüz iyi bilinmez iken, bazı Sogd eserleri Sasanîlere atf edildiği için, Sâsânî sanatı ile de ilgiler kurulmağa çalışılmıştı. Son-

71. İbn Mâkûlâ, *Al-ikmâl* (Haydarâbâd 1963), c. II, s. 1.

72. Argu: bk. Kâşgarî. Mogoç ve Türklere ateş ibâdeti: yuk. not 10.

73. Türgiş çevresi ve «Türgiş Hakanı şehrine» (Sûyâb) yakın bulunan (İbn Hürzazbah, *Al masâlik wa al-mamâlik*, Leiden 1889, s. 29) Çul ve Sarıg'da kültür ve sanat eserleri: A.N. Bernştam, «Osnovnie etapii istor. kulturu Semireçiya i Tyanşanya», *Sovietskaya Arxeologiya XI* (Moskova 1949). Türgiş devrinde, Türgiş hakanlarının merkezi Suyâb olabilecek mevkiilerden Ak-beşim'de bulunan Türgiş sikkeleri, plastik eserler, Mecûsî âbideler, Buddhist divar resimleri: E. Esin, Ak-beşim, *VI. Türk Târîhi Kongresi bildirileri* (Ankara 1967).

74. Yuk. not 7.

74. Herzfeld, c. III (*Die Malereien*, Berlin 1927). Herzfeldin Sâsânî sandığı eserlerin ekseriyeti sonradan Sogd eseri olarak tanıdı: N.M. D'yakonov, «Rospisi Pancikenta i jivopis' Sredney Azii», *Jivopis drevnego Pyancikenta* (Moskova 1954), s. 130. H. Glück «Türkische Dekorationskunst», und *Handwerk XXIII* (Wien 1920). D. Schlumberger, *Le palais Ghaznevide de Lashkari-bazar*, (Paris 1952), s. 266-267. R. Ettinghausen, *La peinture arabe* (Genève 1962), s. 42-43, R. Grube, *The classical style in Islamic painting* (Germany 1968).

radan gittikçe Orta Asya ikonografik unsurları ön plana geçdi ve Türk husûsiyetleri de tebâriiz ettirildi.

Cavsak ul-Hakanî ikonografisinde Türk unsurları insan tasvîrlerinden başlayarak, her sâhâda göze çarpar. Meselâ İslâm âleminde her yaşda erkekler kısa saçlı ve top sakallı iken, Cavsak taht odası sütunlarında tasvîr edilen Halifenin Türk maiyeti arasında, Türk⁷⁵ usûlünde matrûş, fakat omuzlara kadar dalgalanan saçları ve «küçük»leri (şakak zülüfleri) olan genç resimleri vardır (lev. IV b, c, d). Hattâ Türk âdetlerini bilmeyen eski sanat târihcileri bu kılıçlı, çift kuşaklı, bir boğayı omuzlayan alpleri (lev. IIIb) kadın sanmıştı. Halbuki Haremdeki yarı-çıplak kadın resimlerinde görüldüğü gibi, Cavsakda da, Orta Asyada meselâ Pencikent divarlarındaki Türk hatunu^{75a} tasvîrinde olduğu gibi, kadınların saçları çok uzun ve örgülüdür.

Cavsak'daki insan tasvîrlerinin biri (lev. IIIc) dışında, ekseriyeti (lev. Ic; IVb, d; V d), «ay tilgeni (dâiresi)» gibi toparlak yüzlü ve çekik gözlü Uygurlardan (lev. IVa, Va) ziyâde, daha zayıf yüzlü ve bâdem gözlü Batı Türkistanlı Türk tasvîrlere (lev. Ia, b; IIb) benzemektedirler. Bu nokta, Cavsak resimlerinin çokluk ile Batı Türkistanlılar tarafından yapıldığına işâret olabilir. Türklere beğenilen ve hem Doğu, hem Batı Türkistan eserlerinde görülüp Burkana (Buddha'nın Türkçesi) ve güzel kadınlara atfedilen

75. Batı Türk kaganı T'ung Yabgunun saçları uzun ve dalgalanmakta, maiyet beylerinin saçları ise örülü idi: Chavannes, *Documents*, s. 194. Asıl olmayan Türklerin ise hem saçlarını hem sakallarını traş ettiği anlaşılmaktadır: Fuchs, «Huei-ch'ao», s. 453. «Küçük», Argu türkçesinde *kuz'ah* (perçem) ve *sudğ* (şakaklarda zülf) demektir: Kâşgarî, varak 197. Yakın Doğu Türkleri «küçük» derlerdi: A. Battal, *Ibn Muhanma indeksi* (Istanbul 1934). Uygur sanatında uzun saçlı ve «küçük»li bodhisattva, bey, genc tasvîrleri: A. von Le Coq, *Chotscho* (Berlin 1913), lev. 8, 13, 18. Kâşgar Türklerinde M. X. yüzyılda matrûş yüz ve «küçük»: J. Marquart, «Guvalnis Bericht über die Bekehrung der Uiguren» (SPAW 1912). M. X. yüzyılda Türkler matrûş veya sivri sakallı idi: Z.V. Togan, *Ibn Faqlans Reisebericht* (Leipzig 1938), s. 28. Uzun elbiseli, sivri sakallı ve kısa elbiseli, matrûş, hep uzun saçlı Türk beyleri resimleri: A. von Gabain, *Das uigurische Königreich Chotscho*, (Berlin 1961), res. 15, 16. Türk Memlûklarından Kalaun ve maiyeti Haccettikten sonra, İslam usûlünde sakal bırakmış ve saçlarını kesmişlerdi: Al-Kalkaşandî, *Al-subh al-âşâ* (Kahire 1963), c. IV, s. 40. M. X. yüzyılda İranlılar sakallı idi: İbn Hâvkal, *La configuration*, s. 283, 318, 463. Cavsak resimlerinde yüzü matrûş, uzun saçlı gençler: Herzfeld, c. III, lev. LXVI, LXVII, res. 88. Herzfeldin kadın sandıkları: Herzfeld, c. III, res. 65, 66, lev. II, III.

75a. Pencikentde hüküm süren hatunlardan biri olabilecek (bk. yuk. not 10) çok örgülü saçlı kadın tasvîri bulunan Pencikent divar resmi: *Jivopis'*, lev. XXII.

«kıval burun»⁷⁶ (uzun, çekik burun) Cavsak resimlerinde de tasvir edilmiştir.

Koço dıvar resimlerindeki dîni alay sahnelerinde dörtde-üç vecheden görülen beylerin ve hatunların (Kâşgarînin «kuram» dediği) mertebeli sırada dizilişine dikkati çeken Schlumberger⁷⁷, Türk sanatındaki bu tertîb husûsiyetinin aynen Cavsak ul-Hakanî taht odası ve Laşkarî-bazar'daki Türk askerleri tasvirlerinde tekerrür ettiğini kayd eder.

Schlumberger'nin dikkatini, gerek Koçodaki Uygur bey resimlerinde, gerek Cavsak ul-Hakanî taht odası ve Laşkarî-bazardaki Türk askeri tasvirlerinde, kayış sarkıntuları bulunan kuşaklarda çekmiştir. Bunların Türk kuşağı olduğunu ve *Türk ul-acem* muhîtindeki «çift-kuşaklı» mertebesi mefhumuna tekabül ettiğini bu yazının birinci kısmında kayd edildi.

Türk ül-acem'lerin kendi kıyâfetlerini giydikleri neticesine de varılmıştı. Burada Türk kıyâfetleri^{77a} üzerinde biraz durulacak. Türk askeri kıyâfetlerini tarif eden Kalkaşandî bunların Müslüman elbiselerinden farklarına

76. Çinlilerin şimal hudûdunda yaşayıp Çinli olmayan ve aralarında Türklerin de bulunduğu ırklar (*Hu*) uzun burunları ile temâyüz ederdi: Esein, *Buddh. and Manichean Turkish art*, s. 42. Uzun burun Türklerde güzellik işareti sayılır ve Burçan ile (W. Radloff, *Suvarnaprabhâsa*, Leningrad 1930, s. 189) ve güzel kadınlara teşmil edilirdi (Kâşgarî, «kıval»).

77. Schlumberger, yuk. not 74'deki kaynak.

77a Dar kollu çapan için bk. Türk Bilge Kagan ve maiyetinin kıyâfetleri: W. Radloff, *Altertümer der Mongolei* (St Petersburg 1896) lev. XV/2. Orkun Gök-Türk heykellerinde kayışlı kuşaklar: O. Heikel, *Les inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors 1892) lev. 41. Uygur bey resimlerinde kayışlı kuşaklar: A.von Gabain, *Das uigurische Königreich Chotscho* (Berlin 1961), res. 1415. Kırtak: Togan *Ibn Faqlân*, par. 36 ve Kâşgarî «cengsü» maddesi. Samanî askerinin kurtaklı tasviri: G.A. Pugaçenkova — L.I. Rempel', *Istoriya iskusstv Uzbekistana* (1965), lev. 215. Sâmanî askeri Türkdü: Ibn Havkal, s. 453. Uygur resimlerinde sakallılar uzun elbiseli, gençler kısa çapanlı: Gabain, *Chotscho*, res. 15,16. Uzun elbiseyi kesmek mertebeye inmesine delâlet ediyordu: Kâşgarî, «kisturdı». Çekrek, Uygur resminde seis kıyâfeti: resim III 74581, Turfan Samml. Staatliche Museen Dahlem, Dar Kollu «Tatar kabâsı»: Kalkaşandî, c. IV, s. 40. Nûriddin Zengî devrinde asker Tatar Kabâsını geniş kollu bırakıp Müslüman kabâsı giydi: *ibid.* «Kulak ton» (Kâşgarî) rütbe işareti idi: R. Arat, *Eski Türk şiiri* (Ankara 1965), s. 298: «ton öze ton kedildi senga» (elbise üzerine elbise sana giydirildi: beylik falı). «Kulağ ton» resmi: A. von Le Coq, *Buddhistische Spaetantike in Mittelasien*, cild. III, lev. 19/b, Türk bey ve hatun tasvirleri. Mısır Türk Memlûklerinde ve Osmanlılarda üst cübbe mertebeye işareti idi; Türkler «Tatar kabâsı» üzerine geniş ve beyaz Müslüman kabâsı da giyerlerdi; Kalkaşandî, c. IV, s. 40; c. V, s. 369. *Tarâz. Tîrâz* Türk askerlerin mertebeye işareti: *ibid.*, c. IV, s. 40. Uygur bey tasvirlerinde: Gabain, *Chotscho*, res. 15. «Kıdılg bürk»: Kâşgarî, M.X. yüzyılda

da işareti eder: Türklerin, mertebeye işareti olan altın ve gümüş kuşaklar yanında, *halkah*» (küpe?) ve onunla birlikte giden ve maşa hak veren *muhtaraz* (tırâz, kollara dikilen süslü şeridler) gibi alâmetleri vardı. *Kabâ*'ları, bol Müslüman *kabâsı* (elbisesi) aksine, Tatar usûlünde, sıkı, kuşaklı ve dar kollu idi. Kısa da olabilen ve *kurtağ* (türkçesi çeyrek veya cengsü) denen Türk *kabâsı* üzerine, Türk askerleri kısa kollu ve yine en mertebeye işareti eden bir cübbe giyerlerdi (türkçesi kulak ton). Türk askeri evvelce takke giyip (börk) başlarına tüyler takmakda idiler. Ancak Sultan Kalaun devrinde (1279-1290), hükümdâr ile birlikte maiyetin de hacc etmesi münâsebeti ile, Türk askeri uzun saçlarını kesmişler, başlarına bork yerine sarık giymişler ve ondan sonra da bu İslâmî şekli muhâfaza etmişlerdi. Samarra resimlerinde gördüğümüz Türk askeri tasvirleri ise, henüz İslâmî kılığa girmemiş *Türk ül-acem*leri temsil etmektedir. Ayrıca, Cavsak resimlerinde (lev. IIIb) bir Batı-Türk merkezi olup Gök-Türk harfleri ile Buddhist kitâbeler bulunan Kum-tura'da gözüken şekilde (lev. IIIc) çakşır da gözükmektedir. Türk kıyâfetinin bir husûsiyeti olan «etik» (çizme) (lev. IVa), alt kırsımları tahrib olmuş Cavsak tasvirlerinde pek yoktur.

Cavsak resimlerine Türk adetleri de aksetmiştir. Türklerin «and»⁷⁸ merâsiminde yer alan «idiş» (içki kadehi) ve sagrak (sürâhi) (lev. VIa) ile hürmet işareti olarak oynayarak ve salınarak yürüyen elde «suvluk» (mendil, havlu) kadeh uzatan hatunlar da Cavsak'da görülür (lev. VIb, c).

Cavsak ul-Hakanî'deki tabii ve efsânevi hayvan motifleri de Orta Asya

Gayri Müslim Türk serpsü kenarlı idi: Togan *Ibn Faqlân*, s. 61, 178, 179. Doğu Türkistan şalvarı Emevî Arab devri eserlerinde: R.W. Hamilton, *Khîrbat al-Mafdjar* (Oxford 1959), s. 301. Kum-turada bulunmuş şalvarlı ve kırmızı çapanlı adam heykeli: Le Coq, *Buddh. Spaetantike*, c. I, lev. 41. Kum-tura bir Batı Türk ve Uygur merkezi idi: aşağıda not 94.

78. Herzfeld, cild III, lev. I ve II. E. Esin, «And», *K. Erdmann Hâtıra Kitabı* Edebiyat Fakültesi Sanat Târîhi Enst. (Istanbul 1970). Salınmak (bk. Türk Dil Kurumu, *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*) ve oynayarak yürümek Uygur hakani karşısında hürmet işareti: C. Mackerras, *The Uighur Empire* (Canberra 1968), s. 33. Bir Türk hatunu kacasına salınarak içki ikrâm ettiğini, Ibn Batûtah, 1326 etrâfında, görmüştü: Esin, «And», s. 251-252. E. Esin, «Ay bittigi»; *Festschrift Rashîduddîn Fadlullah* (Wiesbaden 1971), s. 38, 41, 46, lev. I/4'de görüldüğü gibi, İç Asyada yüksek kimselelere armağan sunmak için, elde mendil, havlu veya boğça gibi bir kumaş tutuldu. Mendil ve onun gibi şeyler (saçaklı da olabilirdi) Kâşgarî tarafından «suvluk» tabir olunur ve böyle kumaşlar Uygur bellerinin belinde asılı gözüktür. Gabain, *Chotscho*, s. 38. Türkler hâlâ elde mendil oynarlar. Kalkaşandî (c. IV, s. 40) «suvluk»'un «kzik» (?) ile berâber, kuşağın soluna asıldığını bildirir (kılıç sağda idi).

saray ve mabedlerindekiyle çok benzer. Bu hayvan motiflerinin bazen inci dizisinden müteşekkil ekserî toparlak bir çerçeve içinde olması Sâsânî sanatında da görüldüğü için, Orta Asyada bu motifin daha da çok olduğu bilinmediği devirlerde, Sâsânî dekoru ile Cavsak tezyînâtı arasında sıkı bağlar tasavvur edilmişti. Hakikatde, inci dizisi Orta Asya sanatında hem çok tekerür eder, hem de *mani* (Sanskrit: cevher, inci. Türkçe metinlerde «erdini», «yinçü») Buddhist edebiyâtının başlıca konularından biri ve Buddhismin timsâllerindedir. Türk Buddhist metinlerinde de «yinçü monçuk tiziği» kutlu yerlerin tasvîrlerinde⁷⁹ geçer. Orta Asya resimlerinde inci boncuğu dizisi içinde hayvan motifleri kumaşlarda da görülür (lev. VIIa, VIIIa). Belenitzkiy ve Bentoviç'in araştırmalarına göre bu tarzda motifli kumaşların Tun-huang'dan Sogda kadar parçaları bulunmuşdur ve bunlar resimlerde gözüktür⁸⁰. Tabarî 738'de Türgiş hakanının giydiği *dîbâcın* Orta Asya mamûlu olduğunu sanmaktadır. Dîbâcın ise türkçe adı «ışkirti»⁸¹dir. Uygur metinlerinde «ışkirti» sözü geçer, hattâ ak «ışkirti» üzerine resim de yapılırdı.

Samarra'daki hayvan motiflerinin onikili takvîm ile ilgili bulunduğunu sananlar olmuştur. Fakat tasvîr edilen hayvanlar ve onların sırası onikili takvîme pek uymamaktadır. Meselâ sığan, tonguz, yılan tasvîrleri yoktur. Yakın Doğuda pek görülmiyen bir motif olan tavışganın⁸² (lev. IXc) tekerürü ise bu hayvana Türklerce atf edilen uğur ve bolluk manâsı ile ilgili olabilir. Belki de Cavsak ul-Hakanî'nin binâsına Tavışgan yılında başlanmıştı (M. 935-936).

Acaba Cavsak ul-Hakanî'da resmedilen hayvanların bazısı Türk usûlünde öngün veya müçel (doğum yılı hayvanı)⁸³ veya kut ve kuvvet timsâli olabilir mi?

Cavsak ul-Hakanî'da develerin o devirde «Türk devesi»⁸⁴ denen çift hörgüçlü İç Asya devesi şeklinde tasvîr edildiğini Herzfeld farketmiş ve Cavsak deve tasvîrlerini (lev. XIIc) Hoten deve heykellerine (lev. XIIb) ben-

79. Bu tabirin *Altun Yaruk*, 416/5-6'da geçtiğini Prof. Şinâî Tekin'e medyûnum.

80. A.M. Belenitzkiy — I.B. Bentoviç, «Iz istorii Sredne-Aziatskogo şelktokaçestva identifikatnu tkani zandaneçi»; *Sovietskaya Arxologiya* (1961/2).

81. W. Bang — A. von Gabain — G.R. Rachmati, «Türkische Turfantexte VI» (SPAW 1934) satır 391: «turku» (ipek), ışkirti (*dîbâc*), böz (bez). İşkirti üzerine resim için satır 391 ile ilgili nota bk.

82. O. Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvîmi* (İstanbul 1941), s. 101.

83. *Ibid.*, indeks.

84. «Türk develeri» (*ibl ut-Turk*) ve Türgiş Hakanının bunları kullandığı: Tabarî, c. II, s. 1690. Cavsak'da deve resimleri: Herzfeld, c. III, s. 101-104.

zetmişti. Şifâhî ifâdesine göre, Şişkin, Varahşah dıvarında resmedilen kanadlı deveyi (lev. XII a) Türklerde tekerür eden Bugra⁸⁵ adı veya lâkabı ile ilgili bir öngün saymakda idi. Aynı imkân Cavsak ul-Hakanî'deki deve tasvîrleri için de vârid olabilir. Samarra'da faâl Türklerden Ustrûşane Afşînin ceddinin adının Kara-bugra olduğunu kaydetmiştik. Cavsak'ı binâ eden İbn Hakan soyunun ecdâdı arasında da «Bugra» lâkabı veya adı bulunmuş olabilir. Herhalde, Cavsak ul-Hakanî sanatkârları gözleri önündeki tek hörgüçlü İrak develerini değil, uzak vatanlarındaki «Türk devesi» ni tasvîr etmişlerdi ve bu keyfiyet temsîlî bir manânın mevcûdiyetini hatıra getirebilir.

Herzfeld, Cavsak dıvar resimleri arasında, bir de kulandan⁸⁶ bahs eder. Yabancı at veya çağatay cinsinden bu kulan gök renkde, benekli ve çizgili bir don ile ve mücevherlerle süslü olarak tasvîr edilmiş. Bu tasvîr de Abbasî devri Türk muhîti ile ilgili bir menkıbeyi andırmaktadır. Abbasî halifelerinin hizmetinde bir Türk beyi olan Huttal hükümdarı Abû Ya'kûb al-Huttalînin rivâyetine göre, Abbasî halifelerinden birine hediye olarak benekli ve çizgili bir yabancı Türk kulanı getirmişlerdi ve bu kulan efsânevî Orta Asya ve Türk evren-atları cinsinden olduğundan, küçüklüğüne rağmen, çok kıymetli idi. Evren-at motifi Orta Asya masal ve sanatının başlıca şahıslarından biridir.

Savsak'da, resimlerde tekerür eden ve Türklerde ad veya lâkab olabilen ikinci bir motif de arslan, bars (pars), babur, irbiz gibi yırtıcılardır⁸⁷. Bars, babur ve irbiz, İç Asyada yetişen ve Türklerce bilinen, hattâ kuyruğu tuğ şeklinde kullanılan hayvanlar idi. Fakat İç Asyada bulunmayan Buddhist timsâli olarak ancak ismen tanınmıştı. Bu sebepten Buddhist Türk sanatında Burkanın «arslanlığı orun» unu, arslanlar değil, barsa benzer benekli yırtıcılar taşırdı (lev. XIa). Bu benekli yırtıcı şeklinde tasvîr edilen hayva-

85. Gabain, *Chotscho*, s. 21 (Uygurlarda Bugra ve Arslan adı); O. Pritsak, «Kara-hanlılar», *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul 1955) (Hakanlılarda Bugra ve Arslan lakabı). Afşin Haydarın cediti Kara-bugra: yuk. not 18.

86. E. Esin, «The horse in Turkish art», Proceedings of the VIIIth meeting of the Permanent International Altaistic Conference, *Central Asiatic Journal* (December 1965), X/3-4, s. 192-93.

87. Arslan adı ve lakabı: yuk. not 85. «Arslanlık orun» (*Simhasana*): *Altun Yaruk* 416/4-5 (Prof. Ş. Tekin'den öğrenilmiş). Buddhist ve Hakanlı İslâmî Türk metinleri ve sanatında Arslanlı taht astrolojik anlamı ve şekli, bars, ilâh; E. Esin, «Turkic and ilkhaniid universal monarch representation and the cakravartin», *Proceedings of the XXVth Congress of Orientalists* c. II (Delhi 1968), s. 105. Yırtıcı kuyruğu tuğ şeklinde: Le Coq, *Chotscho*, lev. 42 b.

nın Arslan Burcu ile ilgili astrolojik manâları da vardı. İşte hakikî arslanların Halifenin avlusundaki *birkah*'da kükreddiği Samarra'da, yine de Doğu Asya tarzında, bir az hayalî vecheli benekli yırtıcılar tasvîr edilmiştir (lev. XI b, c). Bu keyfiyet de İç Asya ve Türk geleneği ve belki de Bars adı veya lâkabı ile ilgili timsâllerin mevcûdiyetine işâret edebilir.

Cavsak ul-Hakanî resimleri arasında bir de omuzunda boğa cinsinden benekli bir hayvan taşıyan avcı tasvîri vardır (lev. XIb). Acaba bu da Al-Mutaşımın hizmetindeki Boğa⁸⁸ adlı iki beyden biri ile ilgili olamaz mı? Avda vurulan hayvanın adını almak İç Asyada mevcûd bir âdeti⁸⁹.

Göçebe Türk beyleri, Burkan mertebesi, uzun hayat ve kut timsâli olan kaz, «korday», kuğu gibi kuşların⁹⁰ yüzmesi için taşınan gümüş havuzlar yapırdı. Kuşlar Türk hükümdarlarına tahta çıkarken hediye olarak da verilirdi. Kaz, kuğu, ördek resimleri M. VII-VIII. yüzyıl Türkistan saraylarının ve mabedlerinin duvarlarında çok görünür (lev. VIIIa). Cavsak ul-Hakanî duvar resimlerinde de (lev. XIb) tıpkı Semerkand yanında Afrâsîâb'da duvar resimlerinde görülen (lev. VIIa) bir tarzda inci dizileri ve mendil ile süslü kaz veya kuğular resmedilmiş. Cavsak ul-Hakanî resimlerinde Çinde uzun hayat timsâli ve *Kutadğu-bilig*'in beytlerinde Türk hakanının ününü göğe aksettirdiği anlatılan turna⁹¹ kuşu da pek sık yer almaktadır (lev. VIIIb).

Orta Asyada beylik timsâllerinden olan ve Hakanlılar ile Oğuzların öngünlerinden avcı kuşlar, kara-kuş (tavşancıl kartalı) ve bunların efsânevî vechelerini aksettiren *Garuda* ve *gryphon* gibi şekiller (lev. IXa, b; Xb) Cav-

88. Samarrada Buga adlı Türkler: yuk. not 51, 52.

89. M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne* (Paris 1959), s. 382 ve Kâşgarî, c. I, s. 513'de oniki hayvanlı takvîmin menşei hakkındaki av hikâyesi.

90. Kuğu, Uygurlarda kut timsâli: W. Bang — A. von Gabain, «Türkische Turfantexte» I, SPAW (1929) satır 216. Başa kuğu konması ihtiyârlık timsâli: Yûsuf Hâs Nâcib, *Kutadğu-bilig* (R. Arat bask. İstanbul 1959), beyt 5643. Kâşgarî, «Kaz» maddesi ve cild I, s. 104; c. II, s. 177; c. III, s. 149, 413. Kuşların M.XI. yüzyılda hükümdarlara hediye olarak verilmesi: Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadğu-bilig*, beyt 94-95. Kaz Buddha'nın timsâllerindedir. A. von Gabain, «Türkische Turfantexte X», ADAW (1959), s. 17, 19. Turna: C.A.S. Williams, *Encyclopaedia of Chinese symbolism and motifs* (New York 1960), s. 100. Yûsuf Hâs Hâcib, beyt 74: «Kökis, turna kökte üning yangkular». Varahşah Afrâsîâb saraylarında olan su kuşu resimleri: Şişkin, s. 172 ve G. Pugaçenkova, *Samarkand-Bukhara* (Moskova 1968), s. 201. Aynı motif Doğu Türkistanda, Kızıl ma'bedinde: Şişkin, res. 115. Bu merkezlerin Türkler ile ilgisi için bk. yuk. not 11, 9, 94.

91. Yuk. not 90.

sak ul-Hakanî tasvîrlerinde de gözüktür (lev. IXb, Xb). Filhakika bu motifler yalnız Türklere hâs değildir ve bunların Türklerden kadîm bir ikonografisi vardır. Ancak, Türklere Garuda'nın mukabili olduğunu Uygur metinlerinden bildiğimiz kara-kuşa⁹² Kâşgarî'nin Tavşancıl adını da verdiği hatırlanır, Cavsak resimlerinde Tavşancılın tavşanlar ile beraber gözükmeye (lev. IXb) sanatkârın tasavvurunda bu Türkçe sözlerin bulunduğunu düşünebilir.

Kuşlardan bahsederken şunu da ilâve edebiliriz: Varahşah duvarlarındaki stukko kabarmaların birinde Şişkin'in kaydettiği «Türkistan keklikleri»⁹³ (lev. VIIb), adetâ aynen, Cavsak ul-Hakanî resimlerinin birinde (lev. VIIIc) aynen gibi dizilmiş.

Cavsak ul-Hakanî'de veya Samarrada başka yerlerde (ev XIII) görülen Hellenistik sanatı tesîrleri mahallî gelenek ile veya Emevî sanatından tevârüs edilmiş motifler olarak izâh edilebileceği gibi şunu da hatırlamak gerekir: Hellenistik tesîrlere Orta Asyada da eskiden mevcûddu, ve ancak Türk devrinde M. VI. yüzyıldan sonra azalmağa başladı. Kızılmağa⁹⁴ Batı Türk (M.

92. Orta Asya ve Türklere yırtıcı av kuşlarının temsîli manâları: E. Esin, «The Hunter Prince», *Die Jagd bei den Altaischen Völkern, Vorträge der VIII. Perm. Intern. Altaistic Conference* (Wiesbaden 1968), s. 33, not 61. Kara-kuş'un savaşçı beylik timsâli mâhiyeti bu yazımızda Hakanlı devrinde tesbît edilmiştir. Uygur metinlerinde ise yaratıklar sayısında *Garuda*'nın karşılığı «Kara-kuş» olduğu ve «Çan» (Han) lakabı taşıdığı anlaşılır: «Telim Kara-Kuş Çanları»: W. Bang — A. von Gabain — G.R. Rachmati, «Türkische Turfantexte VI», satır 432.

93. Şişkin, s. 172.

94. Kızıl Kuşa yanındadır ve Kuşa'nın şimalindeki Ak-tağ M. 586, 581, 611 târihlerinde hep Batı Türk hakanları ve vâfilleri ordusu idi ve 649'da hâlâ Batı Türklerine tâbi idi: Chavannes, *Documents*, s. 20, 15, 24 ve O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin 1925), c. II, s. 443. Aynı havâlide Kum-tura'da üç tane Gök-Türk harfleri ile türkçe Buddhist kitâbe bulundu ve Kum-tura eserleri Batı Türk devrinde ve uslûbundan sayılır, Le Coq, *Buddh. Späetantike*, cild III, s. 13 ve L. Hambis, *Sculptures et peintures inédites de la Mission Pelliot* (Paris 1956), s. 5. Kuşayı M. 647'de Çin nâmına Uygurlar, 676 da Tibet, 704'de Türgişler, 821'de Uygurlar aldı: Franke, *Geschichte*, c. II, s. 443, 491. Kuşa, Turfan, Yar-hoto, Koço, Sengim havâlsinde Uygur Türk uslûbunda resimlerin başlangıcı ise bazı târihî kayıtlar ile belirir. M. 717'den evvelki bir «Tavışgan yılında» yapılan Uygur uslûbunda Koço dıvar resmi (Le Coq, *Chotscho*, lev. 8). Uygur uslûbunun belki M. VII. yılda bile başladığına işâret eder. Müller, «Zwei Pfahlschriften aus den Turfan Funden», de neşr edilen Koço ve Sengim binâları altında bulunmuş «Kazuk» (Kazık) lar üzerinde binâları yapıranların ve sanatkârların adları verilmektedir ve bunlar istisnâsız Türkdür. Müller bu yazıların M. VIII. yüzyıldan olduğunu düşünerek Çin usulünde verilen târih-

VI-VII) veya Türgiş (M. VII-VIII) devrinden bir mabedde ve bir Türk sülâlesi idâresinde, Pencikent'de⁹⁵ M. VIII. yüzyıldan mabeddeki duvar oymalarının dekoru, nereid, triton, ejder-at, ejder ve balıklar, Orta ve Doğu Asya ile Hellenistik kültür tesîrlerin imtizâcından doğan karışık inançların tezahürüdür. Samarradaki (ev XIII) nereid, ejder, balık ve diğer su mahlûkları tasvîri de⁹⁶ Orta Asyadaki mümasillerden pek farklı değildi.

Tezyîni dekora gelince, Samarra numûnelerinin Türk sanatı ile ilgili üzerinde Glück⁹⁷ uzunca durmuştu. İslâm âleminde görülmiyen fakat Türklerde mevcûd tezyîni motiflerden başlıca şunlar⁹⁸ Cavsak resimlerinde dikati çeker : *ying-yang* veya Türkçe adları ile «kararığ-yaruk» mefhûmları-

leri hesablamış ve M.VIII. yüzyıl ortalarında tâyin etmişdi. Yine böyle bir yazıda Alp Arslan Kutlug Kül Bilge Han adlı hükümdarın Tun-huang'dan Barshana uzanan bütün yerlere ve Koçoya hâkim olduğu söylenir. Yine Çin usûlunde verilen târihin karşılığı eğer yazı M.VIII. yüzyılda ise, M.767'dir: Müller, «Pfhalsinschifte», s. 22. Bu yazı ve yukarıda anılan mümâsil yazılar için bir veya ikiyüz yıl geç târihler de düşünöldü: J.R. Hamilton, *Les Cuighours à l'époque des cinq dynasties* (Paris 1958), s. 143. Fakat türkçe olan «kazkuk» «kazkuk» yazıldığı zaman, yazılarının M.VIII. yüzyıldan olabileceği kanâati şöyle de kuvvetlenir: bunlardan birinde, Koço'nun henüz başkent olmadığını ve Ötüken'deki Uygur hakanına tâbi bir «balık beği» (vâlf) bulunduğu anlaşılır. Demek ki, yazı M.IX. yüzyılda Koçonun müstakil bir Uygur başkenti olmasından evveldir ve bu takdirde tek alternatif Müllerin bulduğu M.VIII. yüzyıl ortasındaki târihtir: A.von Gabain, «Kök-Türklerin târihine bir bakış», III, S. Çagatay terc., *Ankara Üniv. Dil-Târih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (Eylül 1950), s. 376. M.IX. yüzyılda Doğu Türkistan ve Kansu merkezlerinde müstakil Uygur Hakanlıkları kuruldu. Kuça Uygur Hakanlığının kuruluşu M. 856'dan evveldir. E. Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung Zeit* (Berlin 1968), s. 61. Koço Uygur Hakanlığı 850 etrafında kuruldu: *ibid.*

95. *Skul'ptura i jivopis' Pyancikenta* (Moskova 1959), lev. XXXII. Pencikentde M. VII-VIII. yüzyıllarda Türk sülâlesi: yuk. not 10.

96. Herzfeld, c. III, lev. III, LI-LV.

97. Bk. not 74.

98. Ideogramların proto-Türk (W. Eberhard, Çin târihi, Ankara 1947, s. 33 Chou devrinden (M.Ö. 1050-247) kalma anlamı: Williams, *Encyclopaedia*, s. 422. Türklerde *ying-yang* ve türkçe adları: L. Ligeti, «Autour de sôkiz yükmök yaruk», *Studia Turcica* (Budapest 1971), s. 319. Uygur ma'bûd resimlerinde «Kararığ-yaruk» (*ying-yang* ve «dört yingak» (haç) ideogramları: Le Coq *Chotscho*, lev. 48. Uygur resminde, ma'bûd elbisesinde, dört dâireden müteşekkil haç motifi: Grünwedel, «Berichte über archaologische Arbeiten in Idikutschahri», res. 79 b, 81 b. Cavsak ul-Hakanî'de bir Türk askeri tasvîri elbisesinde aynı motif: Herzfeld, c. III, lev. LXVI. Cavsakda Türk askeri tasvîri elbiseleri üzerinde fırtına ve gök-gürültüsü ideogramı helezon: *ibid.*, levha. 8, 40, 42 b.

nın ideogramı (lev. IIc kıyâfet fırtına ve gök-gürültüsü ideogramı helezon (lev. IIc, kumaş) ve dört-cihet ideogramı haç (lev. IIc, IVb'de kumaş dekoru). Bu kozmik kuvvet alâmetleri Uygur sanatında mabûd ve bey kıyâfetlerinin tezyînatını teşkil ettiği gibi Cavsak ul-Hakanî'de de Türk askeri tasvirlerinin elbiselerinde de görülür.

Alacuk⁹⁹ (Türk çadırı) veya arabca adı ile *Qubbat ul-Turkiyyah* (Türk kubbesi) resimleri de göze çarpar (lev. IVb) ve Uygur ikonografisinde görölen (lev. IVa) kubbeli ve yüksek kasnaklı bey otağı şeklindedir. Bazı alacukların üzerinde yine beylik timsâli olan¹⁰⁰ kaz tasvîri edilmiştir. Kazlı otag altında görölen Türk askerleri (lev. IVb) belki bey soyundan idiler. Cavsak ul-Hakanî Türk ikonografisi hakkında mülâhazaları şöyle hülâsa edebiliriz: Türk unsurları çoklukdadır ve bilhassa Batı Türkistan motifleri ve tipolojisi bârızdır. Çin asıllı Doğu Türkistandan gelmiş Buddhist ideogramları da mevcûddur. Fakat Hindistandan ilerleyip Türk-şâhî devri (M. VII-IX. yüzyıllar) Horasan ve Karluk muhîti Fergâne (M. VII-VIII. yüzyıl Kuba Mabedi) üzerinden sonradan Uygur âlemine ve Sogda varan Hinduizm tesîrleri ve Tantrik motifler¹⁰¹ hiç yokdur. Demek ki Cavsak ul-Hakanî sanatkârlarının arasında Fergâneliler ve Horasanlılar pek yokdu. Sanatkârların menşei Batı Türkistanın daha ziyâde şimalindeki ve Doğu Türkistan ile bağları olan Argu, Taşkend, Buhara (Varaşşah) ve Sogd gibi bölgeleri olsa gerek. Esâsen «*Türk ul-acem*» lerin menşei hakkındaki târihi kayıdılar¹⁰² bu yerleri de sayar.

«*Türk ül-acem*» lerin çevreden tamâmen tecrid edilmiş halde binâlar meydana getirdikleri hakkında Yakûbînin isrârına rağmen, Cavsak resimleri ikonografisinde çevre ve Emevî sanatı tesîrleri de aşikârdır. *Türk ül-acem*'lerin İslâm kültürüne girmeğe başlamış olmaları nakledilen târihi kayıdlarda bedihîdir. Ayrıca *Türk ul-acem*'ler gerek Müslüman, gerek Mânihâf veya Hristiyan ırkdaşları veya dindaşları ile temasda da bulunmuş olabilirler. İtahın bir emekdarının Hristiyan olduğu yukarıda kaydedildi. Şu nok-

99. «Alacuk»: F.W.K. Müller, «Uigurica» III (SPAW 1920-22), satır 6. Uygur bey otağı: Le Coq, *Chotscho*, 4. *pramidhi* sahnesinde bir boy bir Burkana otagı hediye eder. Türk çadırları: bk. E. Esin, «Al qubba al-Turkiyyah», *Atti del III. Congresso di studi arabi e islamici* (Napoli 1967) ve *id.* «Türk kubbesi», *Selçuklu araştırmaları Dergisi III* (Ankara 1971).

100. Yuk. not 90.

101. Yuk. not 15, 14

102. Yuk. not 7.

taşı da ilâve etmeli: Hamilton'un¹⁰³ kaydettiği gibi, Orta Asya ve hattâ Uyğur tesîrleri Emevî devrinde de mevcûddu.

Yerli tesîrlerin en âşikâr işâreti Cavsak'daki arabca yazılardır. Herzfeld¹⁰⁴ bunların hepsini sanatkâr imzâsı sanarak, sanatkârların Ârâmî hüviyeti hakkında tahmînler ileri sürmüştü. Fikrimizce yazıları iki gruba ayırmak gerekir. Bir grup hakikaten imzâyâ benzer. Bunların hepsinin sanatkâr imzâsı olduğu da pek şüphelidir. Arabca yazıların kimisi ve bir Rumca yazı, *sgraffito*'den ibâret gözükmetedir. İnşaât esnâsında veya sonraki yıllarda, ziyâretçiler adlarını karalamıştır. Belki bir teşâdüf eseri olarak, imzâların kimisi Cavsak'ın binâ edildiği ve sonradan halifelerin sarayı olduğu H. 221-290 yıllarında Samarra'da oturan ve oradaki mekân veya eşyaya kendini sâhib sanabilecek kimselerin adıdır. Meselâ en iyi okunan bir imzâ Ahmed b. Mûsâ'dır ve o devirde bu adı taşıyan başlıca iki kişi¹⁰⁵ hakikaten vardı: Münecim Ahmed b. Mûsa (Samarra'da H. 245 etrafında faâl) ve Al-Mutaşimin hizmetindeki iki Boga adlı beyden birinin ahfadından Ahmed b. Musa b. Boğa (H. 264 etrafında faâl). Cavsak yazılarında Ahmed b. Mûsa adının yanı başında mühtelif lâkablara görülür.

Cavsak'da ikinci bir yazı grubu da D.S. Rice'in şarab küpü ve Herzfeld'in taht odasının oniki direği sandığı sütunların¹⁰⁶ resimleri üzerinde gözüktür (lev. IVb, Vd). Herzfeld'e göre bu resimler Cavsak'ın ilk devrindedir ve sonradan Afşinin resimlere tapdığı iddiâ olduğu zaman kaldırılıp yere gömülmüş. Herzfeld'in zannettiği gibi sütunların tepesindeki yazıların imzâ olduğuna inanmak pek güçtür. Esîr ve köle mertebesinde bir sanatkârın otağ altında duran bey ve resimleri üstüne, büyük çapta bir imzâ (lev. IVb) atacağı o devirde tasavvur edilemezdi. Cavsak'da resmedilen otağların (lev. IVb) Uyğur otağı (lev. IVa) tarzında olduğunu kaydetmişdik. Hecsesiz olarak Mşms ve Mflh gibi görünen bu yazılara tasvîr edilen beylerin lâkablaları olsa gerek. Nitekim Mflh Muflih¹⁰⁷ ise, bu sâde Halifenin hizmetinde

103. Hamilton, *Mafjar*, s. 230-231.

104. Arabca yazılar: Herzfeld, c. III, s. 90-100. Rumca *sgraffito*: *ibid.*, res. 74.

105. Bkz. Tabarî, *index*.

106. D.S. Rice, «Deacon or drink: some paintings from Samarra re-examined» *Arabica* c. V, 1958, s. 15-33 ve Herzfeld, c. III, s. 85-87.

107. H. 253/M. 867'de Mûsa b. Boğa Al-Kabîr (bk. yuk. not 51) idâresindeki ve tamamen Türklerden müteşekkil olduğu tasvîr edilen ordunun ikinci mertebesindeki başının adı Muflih idi: Tabarî, c. III, s. 1686. As-Sâbî, *index* (Muflih ul-Asvâd 'Bir zenci?' ve Tabarî, *index* (H. 283-287'de faâl Hakan ul-Muflihi).

bulunan Musa b. Buğanın yardımcısı Muflih veya Hakan Muflihî gibi Türk beylerinin ve diğer Arab reislerinin adı değil, aynı zamanda muzaffer ve kutlu kimse demektir. Mşms ise şemse nisbeti gösterir, veya güneş gibi parlak bir gerdanlığa sâhib olmağa işâret eder. Bu resimlerin ekseriyetinin halifenin hizmetindeki Türk askerlerini tasvîr ettiği kabûl edildiğine göre, hatıra Halife Al-Mutaşimin Türk kızı Utrunçah'ya hitâbı gelmektedir: «Çift kılıçlıların, çift kuşaklıların, şems (güneş gibi parlak altın gerdanlıklar) sâhiblerinin anası!»¹⁰⁸

Türklerde şeref ve beylik kutu timsâli olan *kubbat ut-Türkiyyah* altına sıralanan bu *muşammas* ve *muflihler* acaba Halifenin hizmetinde, Babeke, Rûm Kayserine, Ermenî «*Batrîk*» lerine, Horasân beylerine karşı hep «*muflih*» (muzaffer) olmuş ve «*şems*» (güneş gibi parlak altın gerdanlık) ile çift kuşaklar ve kılıçlarla, çift iklîl ve tâc ile mükâfatlandırılan Türk beyleri değil midir? Nitekim bir resimde, boynunda mücevherli altın «*şems*», başında *iklîl* duran genç, belki Babek'i mağlûb edince çift tâc ve çift kılıç ve kuşak takınan Afşindir. Esâsen bu sütunların yer altına gömülmesinin Afşinin mahkûmiyetinden sonra olması ihtimâli Herzfeld'in de hatıra gelmişti. O halde, mahkûm Afşinin resimleri ile beraber yer altına gömülenler, diğer Türk beyleri, Hakan Urtuc, Aşnas, Ucaif, Türğiş oğlu Marzubân, İhtiyar Boğa, Genç Boğa, Vasîf, Mabeyinci Sîmâ, Şarâbî Sîma ve onlar gibilerinin tasvîrleri olabilir. Bu şahısların kimisinin vazîfesi şarâbîlik olduğu için, tasvîrinin bulunduğu sütunun içi şarab küpü olarak da kullanılmış olabilir. Esâsen, şarab çeşmesinin yerinin şarab ile and içilen taht odası olduğunu daha geç rivâyetlerden bilmekteyiz¹⁰⁹. Şu imkân da kayda değer: taht odası Halife Al-Mutaşim için değil, belki de Cavsak ul-Hakanî'nin aslî sâhibi Hakan Urtuc için yapılmıştı. Herhalde, sütunlar üzerine bey resimleri Kaşgarî'nin tabîrile bir «kuram», yanî «melik kapısında» beylerin dizilişinin tasvîrini teşkil ediyordu.

Ancak bir nokta düşündürücüdür. Bu alp ve avcı tasvîrlere (lev. IIc, IIIb, IV b-d) mûmâsil iki tanesini (lev. Vd) Herzfeld râhib sanmaktadır. Evvelki bir çalışmada, elimizde mevcûd resimlerin tasvîrlerin aslı değil, bu resimlerin râhib tasvîri olduğundan emîn bulunanlar tarafından çizilmiş rekonstitüsyonlar olduğunu gözden kaçırarak, ben de kapılmış ve hattâ Cavsak taht odasındaki «kuram»'ın, Kusair Amrah'dakine¹¹⁰ mûmâsil Türk ve

108. Mas'ûdî, *Murûc*, c. IV, s. 55, 60.

109. Esin, «And», s. 238: «sagrak» (içki sürâhisi) Kaşgarîye göre han meclisinin timsâli idi.

110. Cl. Huart, «Amra», *Encycl. of Islam* (Leiden 1913).

diğer mağlûb hükümdarların Halîfenin etrafında toplanmasından müteşekkil bir levha sanmışdım. Fakat sonradan farkına vardım ki sözde «râhib»in kıyâfetinin diğer kısımları da Pencikent resimlerindeki (lev. IVb) yaşlıca ve böylece sakallı ve uzun elbiseli alplerinkinden farksızdır. Bu görünüş ve kıyâfet husûsiyetlerinden ve kumaşların dekorunu teşkil eden motiflerden yukarıda bahsedildi¹¹¹. Cavsak sütunlarında tasvîr edilmiş ve Türk askeri olarak bilinen diğer bir şahıs da (lev. IIc), tıpkı sözde «râhib» (lev. Vd) gibi, dört cihet ideogramı haç motifli, al *dîbâc*'dan bir uzun *durraah* (elbise), *vişâhâin* (çift kuşak, belki çift sarkıntılı cins Türk kuşağı) giymiştir ve kılıç olarak tarif edilen, asâ şeklinde bir uzun sopaya dayanmaktadır. Ancak Herzfeld «râhib» saydığı sakallı alpin «çift kuşak» ve kılıcını, papaz âlâmetleri sanıp, rekonstitüsionu bir az o şekile sokmuş olsa gerek. Acaba Herzfeld «kulak ton» (kısa kollu cübbe) yi de örtü şeklinde mi gördü? Mamâfih Türk alp resimlerinde de, «tarkan» rütbelilerin (lev. Va) arkasında al bir örtü göze çarpar. Fakat sözde «râhib» in örtüsü beyazdır. Birinci bölümde adı geçen kaynaklarda^{111a} söylendiği gibi, Türk askeri Hacdan dönünce sakal salıverir ve «Tatar kabâsı üstüne Müslüman kabâsı (beyaz) giyerlerdi. Mertebe işâreti olduğunu kaydettiğimiz uzun elbisesinden ve sakalından da anlaşıldığı gibi, başında tulga olan bu sözde «râhib» (lev. Vd), Sogd alpleri (lev. Vb) tarzında giyinmiş, yaşlıca veya haccetmiş bir Türk askeri olsa gerek. Meselâ uzun sakalı ile tanınan Sogd Türk beylerinden Türgiş oğlu Marzubân veya hacceden İhtiyar Boğa gibi.

C — Cavsak ul-Hakanî resimlerinin stilistik ve teknik husûsiyetleri

İkonografi hakkındaki bölümün sonunda Cavsak-ul Hakani taht divân-hânesinin oniki sütünü üzerindeki resimlerin portre olması ihtimâlinde bahs edildi. Samarra'da portre mâhiyetinde başka resimler de vardır. Mermer üzerine mürekkeb, türkçe adı ile «meke»¹¹² ile çizilmiş resimlerden bir baş (lev. Ic) bilhassa dikkati çeker. Gayr-i Müslim Türk beylerinde çok görülen tarzda kenarı yukarı, devrik «kıdılg bürk»¹¹³ (lev. Id) giymiş ve Türk âdetince sivri keçi sakallı¹¹⁴ bir adam başı (lev. Ic) bir Türk ül-acem» portresi olsa gerek.

Portreye karşı bu meyl de stilistik bir Türk husûsiyeti sayılabilir. Bilindiği gibi, portre sanatı, realist ve naturalist temâyüllü Türklerin, târihle-

111. Yuk. not 75, 77, 98.

rinin her safhasında, bilhassa başardıkları bir koldur ve gerek Orta Asya¹¹⁵, gerek İslâm âleminde, Türk sanatkarı realist bir portretist olarak diğer milletlerden temâyüz eder.

Umûmî mâhiyetde müşâhedeler arasında şunu da kaydetmek belki gerekir. Tematik bakımdan, Cavsak resimlerinde, Batı Türkistan tarzı Doğu Türkistaninkine gâlibdir. Gerek Cavsak resimlerinde, gerek Samarrada yapılmış başka eserlerde (lev. VIb) tasvîr edilen Samarra *Türk ül-acemlerinin* muhîti, dînî içlilik içinde merâsimler düzen, et yemiyen, çiçek koparmağı günah sayan Uygur Buddhist ve Manihâi dünyâsından gelişmemiştir. Bağdad sokaklarında taşkınlık eden *Türk ül-acemler*, Batı Türkistan saraylarının dıvar resimlerinde akseden tarzında bir muhîtden yetişmiş, heterodox kültürlü, zenginliği ve kuvveti arayan, *dîbâc* ve altınlar giyen, savaş ve av günleri sonunda içki âlemlerine dalan alplerdir.

Cavsak ul-Hakanî resimlerinin teknik husûsiyetleri araştırmanın sonu ve sanatkarların Türkistanın hangi bölgesinden geldiği hakkındaki suâle nihâi cevap veren safhası olacaktır.

Türkistanda iki ayrı resim tekniği¹¹⁶ eskiden beri karşılaşmış, birbiri ile bazen mezc olmuş bazen de birbirinden uzaklaşmış ve müstakil şekilde ayrı ayrı gelişmişti. Bu iki teknikden biri Doğu Hellenistik denen ve Hellenistik sanatın Mısır ve Parthe muhîtinde görülen tarzındadır. Işık ve gölge satırlarının tezâdları ile hacimleri tebarüz ettirmek maksadını güder ve bu yolda açık ve koyu renklerden kalınca boya tabakaları kullanır. Işıklı satırlar kalın beyaz tempera ile gösterilir.

Diğer teknik ise Orta Asyanın kendine öz tekniğidir. Tasvîrleri kayalar üzerine tek ve çift çizgiler ile çizmek veya hakketmekden gelişmiş görünen Orta Asya tekniği grafik temâyüllüdür ve hacimleri kuvvetli çizgilerle inhinâları ile ifâde eder.

Grünwedel'in «Eski Türk tarzı»¹¹⁷ dediği ve Batı-Türk devri resimlerinde meselâ Gök-Türk harflerile kitâbeler bulunan Kum-tura dıvarlarında

112. «Maka»: Müller, «Uigurica» III, s. 51.

113. Yuk. not 77 Esin, «Bedük bürk, lev. VIII.

114. Yuk. not 75.

115. Gabain, *Chotscho*, s. 49-55.

116. E. Esin, «İslâmiyetten evvelki Türk resim sanatı», *Türk Kültürü El-kitabı* cild II a (Millî Eğitim Bakanlığı 1972).

117. *Ibid.*, s. 199. Kum-tura: Yuk. not 94. Eski Türk tarzı: A. Grünwedel, «Die archaologischen Ergebnisse der dritten Turfan Expedition», *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin 1909).

bu iki teknik usûl mezcedilmiştir. «Eski Türk tarzı» Doğu Türkistanda Türk devrinden (M. VI. yüzyıldan) evvel gelişmiş muhtelif bir tekniğin devâmıdır. Cavsak ul-Hakanî resimlerinin ekseriyeti de «Eski Türk tarzı» gibi muhtelif bir teknik arzeder.

Grünwedel'in Uygurlara attığı fakat bugün Türgiş (M. VII.-VIII. yüzyıllar) devrinden beri başlamış olduğunu Ak-beşim resimlerinden bildiğimiz ve «İkinci Türk tarzı»¹¹⁸ diyeceğimiz teknik ise gittikçe daha grafik temâyüllü olmuştur. Bu teknikde resmin çizgileri kuvvetle, siyah veya al «meke» ile çizilir. Unsurların timsâli olduğu anlaşılan beş türlü renkte boyaya zamk katılıp («biş türlü bodugka yilim in katıp»)¹¹⁹ boya cilâları sürülür. Şeffaf boya cilâları altından çizgiler iyice görülmeğe devâm eder. Şeffaf cilâdan ibâret boya satırlarının karakteristik düz görünüşü vardır ve renkler çok parlaktır. Gölgelemler de boya cilâsı ile verilir. Kalın tabaka teşkil eden beyaz tempera hiç kullanılmaz. İkinci Türk tarzı teknik Türgiş devrinde başlamış, Karluk ve bilhassa Uygur merkezlerinde en yüksek mertebesine varmıştır.

Eski Türk tarzı M. VIII. yüzyıl başında Uygur muhîtinde tamâmen unutulmuşdu¹²⁰, fakat Batı Türkistanda eski tarz yüzyıl daha, sonraki tarzın yanında yaşadı¹²¹. Fakat İkinci Türk tarzının tesîrleri de duyularak renkler nisbeten daha parlaklaşmakta idi.

İşte Cavsak ul-Hakanî resimlerinin IX. yüzyılın başından olmakla beraber, «eski Türk tarzı»nda ışık ve gölge tezâdı tekniğine sâdik kalmış bulunmaları keyfiyeti sanatkarların henüz bu eski tekniğin M. VIII. yüzyılda yaşamağa devâm ettiği tek Türk muhîti olan Batı Türkistandan geldiklerine işâretidir. Tıpkı Batı Türkistanda, meselâ Türgiş merkezi Ak-beşimde olduğu gibi, Cavsak ul-Hakanî'de de İkinci Türk tarzının bazı tesîrleri duyulmaktadır ve bir kısım resimler daha grafik bir tekniğe ilerlemekte, hem de renkler parlaklaşmaktadır. Beyaz satırlar üstünde, al, gök, sarı renkleri tebârüz eder.

118. Esin, «İslâmiyetten önceki Türk resim sanatı», s. 200, 208-209. Grünwedel, not 117'deki kaynak, *Stilart 3* (Yine bk. A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisches Turkestan*, Berlin 1912, index *Stilart 3*).

119. Prof. Şinâsî Tekin'in lutfen bildirdiğine göre bu metin *Altun Yarık*, 444/20'dedir.

120. M. 717'den evvelki bir resim İkinci tekniğin inkişâf devresini gösterir: Le Coq, *Chotscho*, lev. 8.

121. Mukayesâ ed. Şişkin res. XVIII (Eski Türk tarzı tekniğine müşâbih) ve res. XV (İkinci Türk tarzı tekniğine müşâbih).

Böylece, târihî kayıtların ve ikonografinin işâretlerine stilistik ile teknik husûsiyetler de ilâve olmaktadır. Netîce olarak, Cavsak ul-Hakanî resimlerinin, Türkistanın şimal-batı muhîtlarının, Argu, Buhara ve Sogd mekteplerinin geleneğinin taşıyıcıları oldukları düşüncesi desteklenmiş bulunmaktadır.

LEVHA I

a — M. VII-VIII. yüzyıldan Türk Halaç sülâlesi idâresinde Pencike'de Türkler gibi uzun saçlı kimselerin yine Türk «yuğ» (maten) usulünde yüzlerini ve kulaklarını kesdiklerini gösteren duvar resmi (bk. not 10). Jivopis, lev. X.

b — M. VII-VIII. yüzyıldan «Halaç Ordu» yazılı sikkede uzun saçlı Halaç beyi başı. Simirnova, sikke 790 (bk. not 10).

c — Cavsak ul-Hakanî'de mermer üzerine mürekkebe ile çizilmiş baş. Herzfeld, c. III.

d — Bir kitab resminde Sultan Sancar'ın başındaki Doğu Asya tarzında yukarı devrik «Kıdılg börk» (Kenarlı börk) (bk. not 113, 114). T. Arnold - A. Grohmann, *The Islamic book*, s. 42.

LEVHA II

a — Murtuk'da bulunmuş, türkçe metinli bir Uygur kitab resminde çekrek ve kısa paçalı çakır giymiş iki kişi. Staatliche Museen, Dahlem, Turfan eserleri no. III, 7256.

b — Sogd'da bulunmuş Sâmânî (M. X. yüzyıl) veya Hakanlı (M. XI-XII. yüzyıllar) dan bir satranç oyunu takımında atlı ve boynunda gerdanlık ile belinde «kur» (kuzak) gözüken asker (Samânî ordusu Türklerden mürekkebdî: bk. not 9). Pugaçenkova-Rempel', (1965), res. 217.

c — Turfan dağlarında Uygur duvar resimlerinde Türk bey tasvirleri. Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 478.

d — Cavsak ul-Hakanî taht odasındaki oniki sütündan birinde Türk askeri tasviri. Herzfeld, c. III'den.

LEVHA III

a — M. VII-VIII. yüzyıl Varahşah sarayı (bk. not 11) duvar resimlerinde içki ile «and» içmek veya «aşama» sahnesinde (bk. not 78) Mongoloid bir bey tasviri. Şişkin, lev. XIV.

b — Cavsak ul-Hakanî taht odasında oniki sütun üzerine resimlerden birinde Doğu Türkistan şalvarı (bk. not 77 ve lev. IIIc) giymiş, toparlak yüzü, uzun saçlı ve «küjlik» (şakak üstüne zülf: bk. not 75) bir Türk askeri, arkasında (avladığı), hayvanı taşımaktadır. Herzfeld, c. III'den.

c — M. VI-VII. yüzyılda Batı Türk ve M. VIII-IX. yüzyıldan sonra Uygur merkezi olan Kum-tura'da (bk. not 94) bulunmuş başı kırık, fakat vücudu mevcut, bir erkek tasvir eden boyalı toprak heykelin kifâyetinin çizgi ile resmi. Le Coq, *Buddh. Späet.*, c. I, lev. 41'den.

LEVHA IV

a — M. IX-XII. yüzyıl Uygur merkezi Bezeklik, Ma'bed 9'da, İnal lakablı beylerinkine (Le Coq, Chotscho, lev. 38b) benzer bir tasvir. Le Coq, Chotscho, lev. 12.

b, c, d — Cavsak ul-Hakanî taht adası oniki sütunları üstündeki resimlerden üç tasvir. Herzfeld, c. III'den.

LEVHA V

a — M. IX-XII. yüzyıl Uygur merkezi Bezeklik. Buddhist ma'bedlerinden Ma'bed 9'da «tarkan» rütbeli bir alpin bir burkana bir bey otağı (bk. not 99) hediye ettiğini gösteren duvar resmi. Le Coq, Chotscho, 4. lev. 20, praniğhi (adamak) sahnesi.

b — M. VII-VIII. yüzyıllarda bir Halaç Türk sülâlesi idâresinde Pencikent (bk. not 10) duvar resimlerinde muhârib kıyâfetleri.

c — Tun-huang'da bulunmuş ve bugün Ermitaj Müzesinde olup «Türk atlı» olarak tasvir edilen boyalı topraktan küçük heykel. J. Artamonov, *Istoriya Hazar* (Leningrad 1962) res. 194.

d — Cavsak ul-Hakanî oniki sütunların ikisinde, otag altında duran tasvirlerden Batı Türkistan alplerine benzeyen (muk. ed. lev. Va) şahıs. Herzfeld, c. III'den.

LEVHA VI

a — M. VII-VIII. yüzyılda bir Türk Halaç sülâlesi idâresindeki Pencikent (bk. not 10) resimlerinde «ayak» (kadeh) ile «and» ve «aşama» sahnesi (bk. not 78). Jivopis', lev. XXXVI.

b — Samarra'da X. yüzyıldan ev. XIII'de resimde içki sahnesi. Herzfeld, c. III, lev. 23.

c — Cavsak ul-Hakanî'de Haremdeki kubbeli odada, elde kadeh ve sürâhi, salınarak (bk. not 78) oynayarak gelen kadın sakiler. Herzfeld, c. III'den.

LEVHA VII

a — M. VI-VIII yüzyıldan Afrasiâb (bk. not 9) duvar resimlerinde gelin alayındaki şahısların birinin elbisesinde kaz motifleri. Pugaçenkova, *Samarkand-Buhara'dan*.

b — M. VII-VIII. yüzyıldan Varahşah (bk. not 11) duvar kabartmalarında bir sıra «Türkistan kekliği». Şişkin, res. 82.

c — Cavsak ul-Hakanî duvar resimlerinde kaz ve keklik sıraları. Herzfeld, c. III'den.

LEVHA VIII

a — M. VII-VIII. yüzyıldan Semerkand yanında Afrösiâb sarayı duvar resimlerinde bir gelin alayında kuğu resimleri. Pugaçenkova, *Samarkand-Buhara'dan*.

b, c — Cavsak ul-Hakanî, Harem kubbesinde ve duvarlarda uçan turna veya balıkcıl kuşları. c. III, res. 17 ve 44.

LEVHA IX

a — M. IX-XII. yüzyıl Uygur merkezi Bezeklik'de Ma'bed IX duvar resimlerinden «kara-kuş» tasviri. Kara-Kuşun üstüne binmiş Tantrik bir ma'bûdun bacak ve ayakları gözük-mektedir. Le Coq, Chotscho, s. 8.

b — Hakanlı devrinde (M. XI-XII. yüzyıllar) Tirmiz Sarayında bir cam kabartmasında tavşan veya başka bir küçük hayvan yakalamış tavşancıl kara-kuş tasviri. Pugaçenkova-Rempel' (1965), res. 219.

c — Cavsak ul-Hakanî Harem duvar resimlerinde tavşancıl kara-kuş ve tavşan resimleri. Herzfeld, c. III'den.

LEVHA X

a — Varahşah sarayının cenûbundaki kırmızı duvarlı odada üstünde binici bulunan bir filin bir grifon ile bir ejder tarafından hücumu uğraması. Ejderin kanadında Gök-Türk harflerile bir yazı vardır (bk. not 11). Şişkin, lev. VI.

b — Cavsak ul-Hakanî'de bulunmuş, mermer üzerine mürekkebe resimlerinden birinde grifon. Herzfeld, c. III, res. 76.

LEVHA XI

a — Toyuk'da bulunmuş Uygur eserlerinden ipek üzerine kara ve sepia mürekkebe ile çiz-

zilmiş kaplan, «bars» veya başka bir yırtıcı tasviri. Staatliche Museen, Dahlem, Turfan Eserleri, III. 5000.

b — Cavsak ul-Hakani duvar resimlerinde «bars» veya başka bir yırtıcı tasviri. Herzfeld, c. III'den.

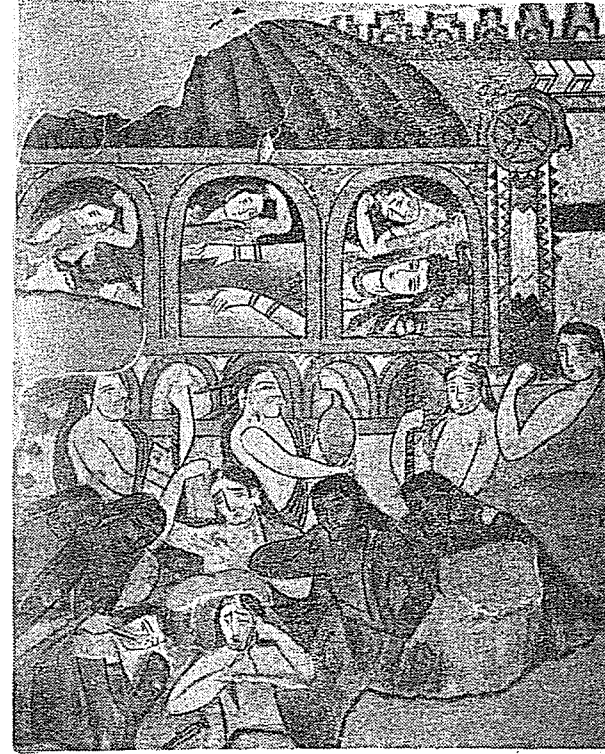
c — Cavsak ul-Hakani'de mermer üzerine mürekkebe resimlerinde «bars» veya başka bir yırtıcı tasviri. Herzfeld, c. III, res. 2.

LEVHA XII

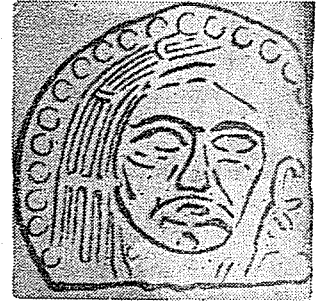
a — M. VII.-VIII. yüzyıllardan Varahşah sarayı duvar resimlerinde (bk. not 11) kanadlı deve tasviri. Tepede ve aşağıda incili dizi içinde kumru ve av kuşu resimleri de vardır. Şişkin, lev. XV.

b — Hoten'de yapılan çift hörgüçlü Orta Asya deveşi heykellerinden. Herzfeld, c. III, res. 83.

c — Cavsak ul-Hakani'deki Serdâb duvar resimlerinde muhtelif çift hörgüçlü «Türk» (Orta Asya bk. not 84) deve tasvirlerinden biri. Herzfeld, c. III, res. 79.

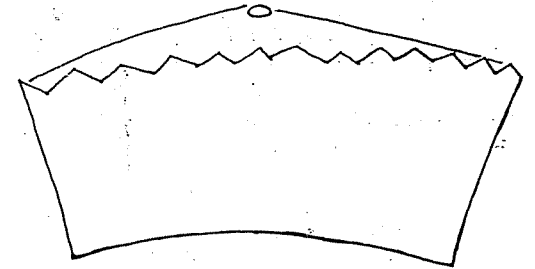
a

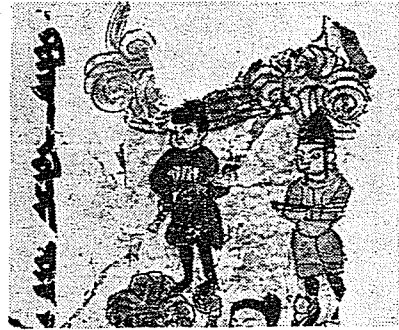
b

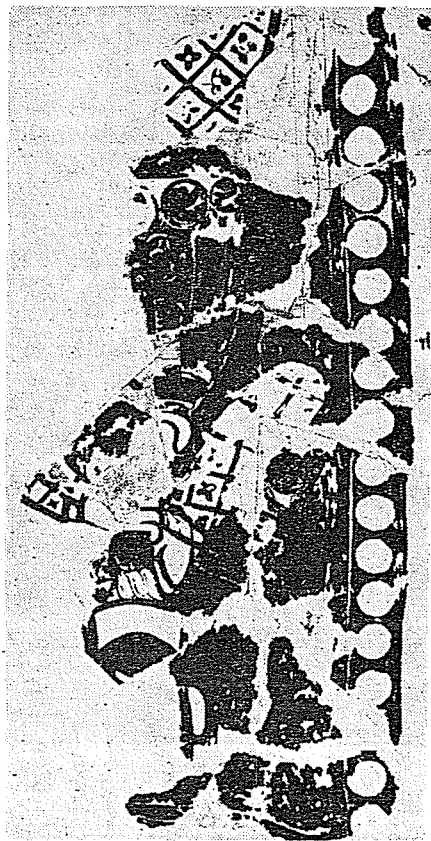
c

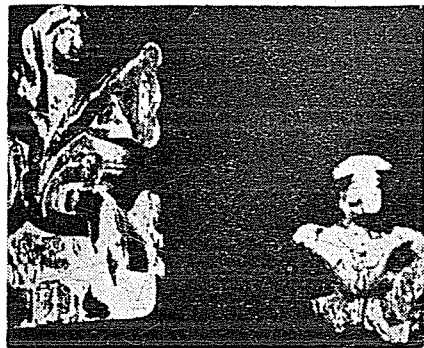
d

a

c

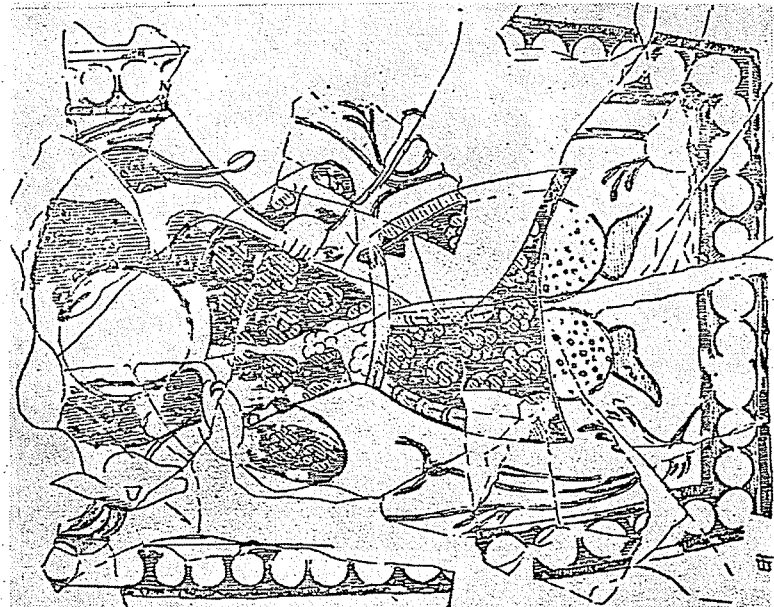
b

d

a

b

c

a

b

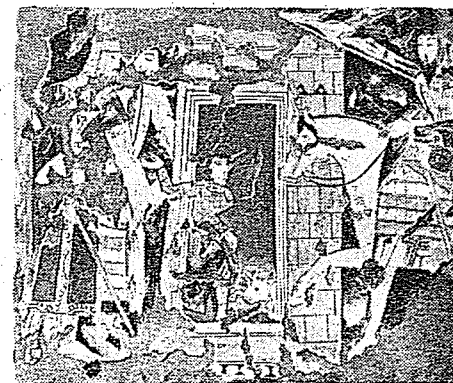
c

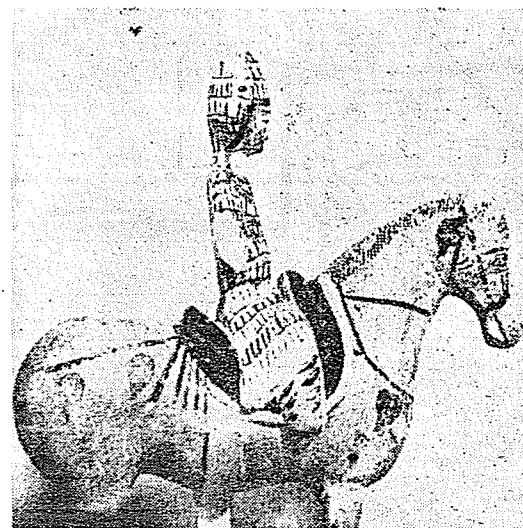
d

a

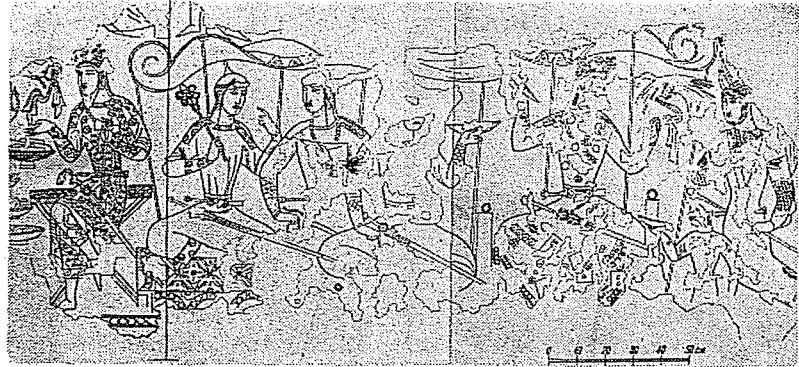
b

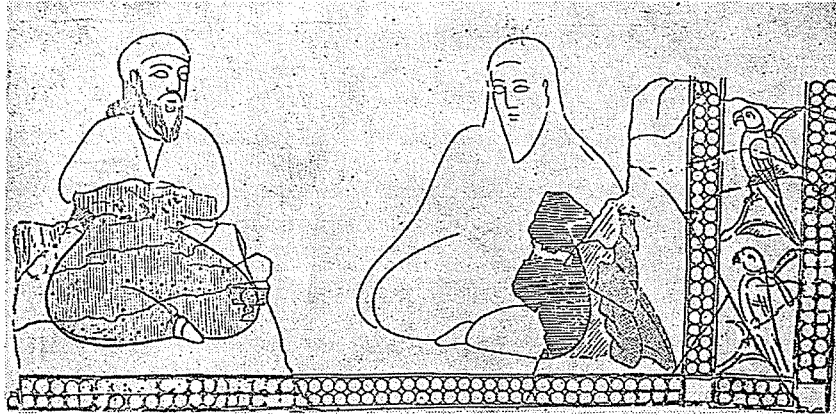
c

d

a

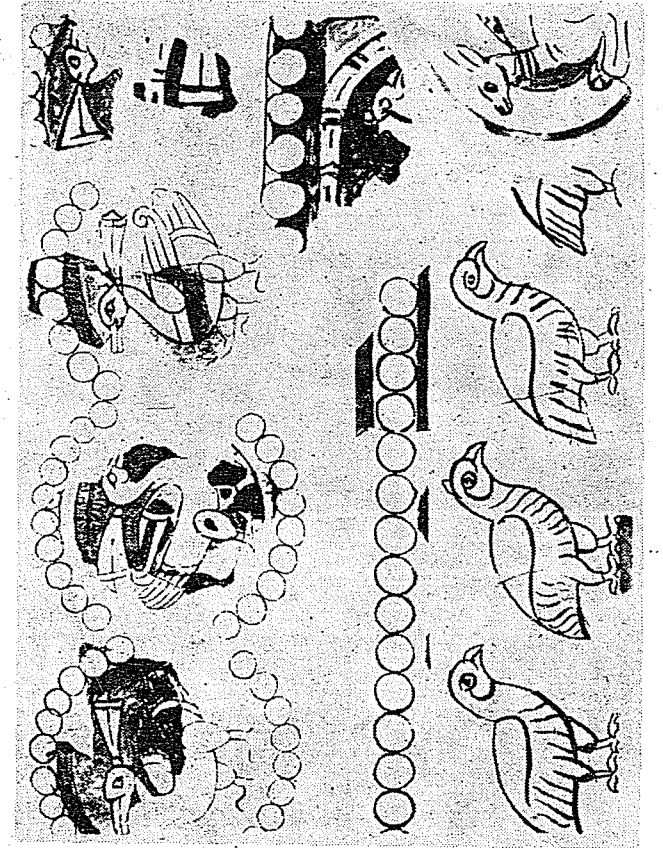
b

c

b

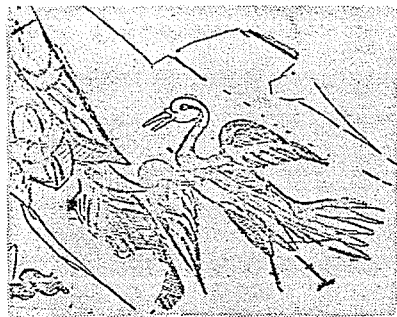
c

a

a

b

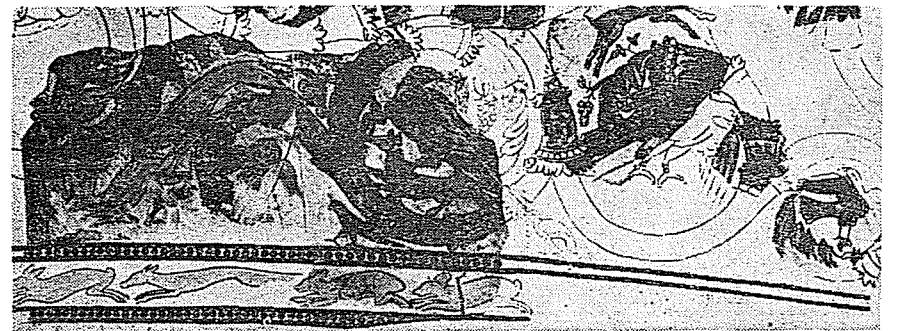
c

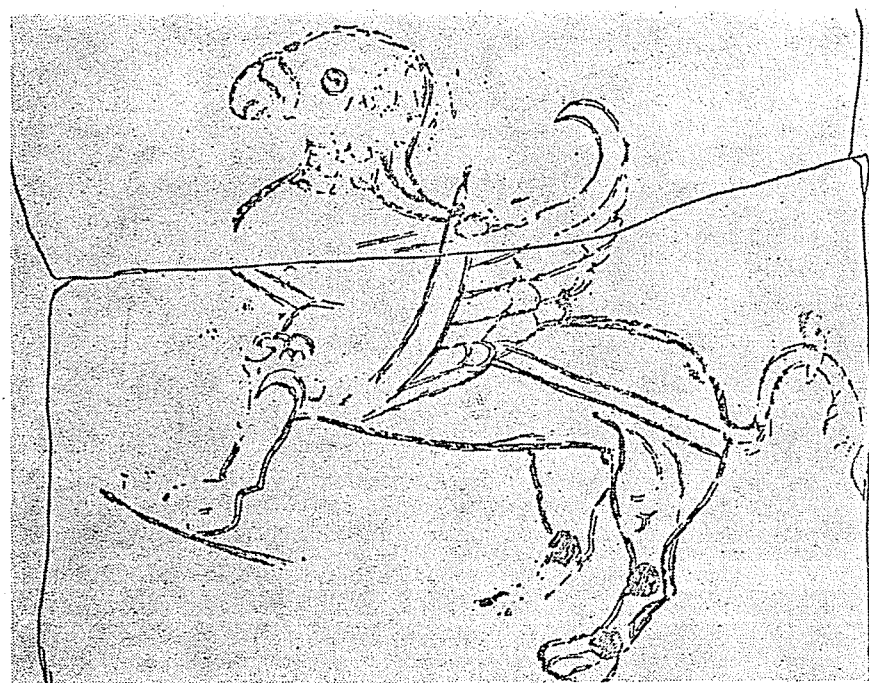
a

b

c

a

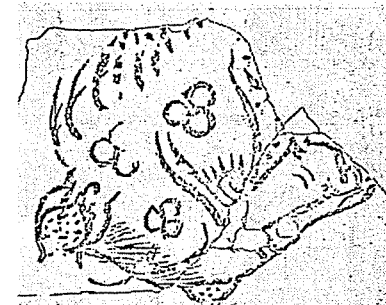
b

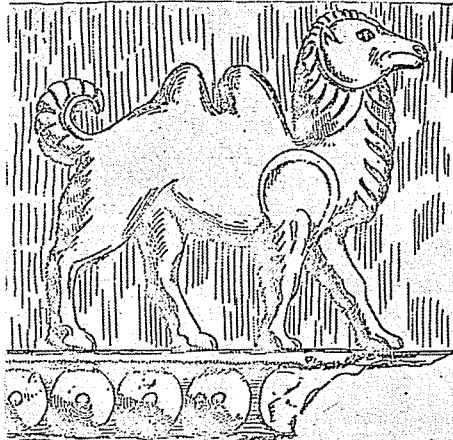
a

b

c

III. MURAD ŞEHİNŞAHNAMESİ, SÜNNET DÜĞÜNÜ BÖLÜMÜ VE PHILADELPHIA FREE LIBRARY'DEKİ İKİ MİNYATÜRLÜ SAYFA

Nurhan ATASOY

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan III. Murad Şehinşahnamesi (Bağdat, 200) ihtiva ettiği 95 minyatürle Türk Minyatür Sanatı tarihinde önemli bir yer tutar. Nitekim Türk Minyatür Sanatı üzerine yazılmış genel kitaplarda bu yazmadan söz edilmiş ve bazı minyatürler yayınlanmıştır¹. Fakat henüz bu eser tek başına bir araştırmanın konusu olmamış ve minyatürleri metninin ışığı altında incelenmemiştir.

Üzerinde duracağımız konu iki cild halinde hazırlanmış olan Şehname'nin ikinci cildindedir. Eserin Farsca ve manzum olarak Seyyid Lokman tarafından kaleme alınan birinci cildi bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindedir (F. 1404)². 153 yaprak olan birinci cild çoğu tam sayfayı kaplayan 58 minyatürle resimlendirilmiştir. 989/1581 de tamamlanan (s. 153 b) ve III. Murad devrini anlatan eser Allaha dua, padişahı, peygamberleri medih ve dört halifenin anlatılması ile başlar. III. Murad'ın culûsu, Sadrazam Mehmed Paşanın, İkinci Vezir Piyale Paşanın, Üçüncü Vezir Yusuf

1. F. Ethem Karatay, *Topkapı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, s. 274-5.
M.Ş. İpşiroğlu - S. Eyüboğlu, *Turkey-Ancient Miniatures*, London 1961.
N. Atasoy, *Nakkaş Osman'ın Eserleri*, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi 1962.
R. Ettinghausen, *Turkish Miniatures from the XIIIth to the XVIIIth Century*, Milano 1965.
I. Stchoukine, *La Peinture Turque*, Paris 1966.
2. Fehmi Ethem - Ivan Stchoukine, *Les Manuscrits Orientaux illustrés de la Bibliothèque de l'Université de Stamboul*, Paris 1933, s. 3-7.